

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XV ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aynur Famil qızı Paşayeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dili tarixi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

akademik

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Rəsmi opponətlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor
Həcər Emin qızı Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor
Astan Əhmədخان oğlu Bayramov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Qızılgül Ağəəli qızı Abdullayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəəliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi kətibisi:

filologiya üzrə fəəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor

Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında baş verən proseslər, ölkənin, əsasən, xarici istilalardan azad bir durumda olması onun daxili iqtisadi və mədəni həyatına çox böyük müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, XV əsrdə Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin iqtisadi cəhətdən yüksəlişi Azərbaycan elminin, mədəniyyəti və ədəbiyyatının inkişafına güclü təkan vermişdir. XV əsrin ortalarından başlayaraq Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfa ittifaqları arasında mübarizənin bitməsi, daxili çəkişmələrin nisbətən aradan qalxması, Təbriz, Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Ərdəbil, Marağa, Şamaxı kimi şəhərlərin mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsi əsrin əvvəllərindən başlayan inkişaf tempini daha da qüvvətləndirmiş, beləliklə, ölkə yeni yüksəliş mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

XV əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı ölkədəki tərəqqinin tərkib hissəsi kimi yüksələn xətlə səciyyələnir, yeni imtiyazlar, keyfiyyət və motivlər hesabına daha da zənginləşirdi. Belə bir münbit şəraitdə ana dilinin - Azərbaycan dilinin həddləri genişlənərək şimaldan Dərbənd, qərbdən Anadolu, cənubdan İran körfəzinə qədər bütöv bir ərazini əhatə edirdi. Bu dövəmdə Azərbaycan dili həm ölkədə əsas ünsiyyət vasitəsi, həm də şeir, sənət dili kimi bütün ağırlığı öz çiyinə alaraq mədəni rolunu Yaxın və Orta Şərqdə durmadan artırmağa başlayırdı. Seyid Yəhya Şirvani, Dədə Ömər Rövşəni, Seyid İbrahim Gülşəni, Nemətullah Kişvəri, Xəlili, Həqiqi, Süruri, Hamidi, Qasım Ənvar, Əfsəhəddin Hidayət və digər ustad şairlərin yaradıcılığı dövrün ədəbi-mədəni mühitinin başlıca səciyyəvi faktoruna çevrilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin durmadan inkişafı üçün geniş imkanlar açılsa da, bu dövrdə yazıb-yaradan bir sıra sənətkarların taleyi müəyyən səbəblərə görə ürəkəçən olmamış, tarix səhnəsində baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər onların həyatında həlledici rol oynamışdır. Dövrün ayrı-ayrı şairləri siyasi meydanda olan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Osmanlı və Səfəvilər sarayları arasında gedən çəkişmələrin acı nəticəsi olaraq

seçim qarşısında qalmış, kimisi sürgün edilmiş, kimisi mövcud siyasi hadisələrlə razılaşmayaraq özləri vətəni tərk etmiş, bəziləri zorla köçürülmüş, həyat və yaradıcılıqlarının müəyyən bir hissəsini vətəndən uzaqlarda davam etdirmişlər. Zəmanəsinin qüdrətli söz sənətkarları olan Arifi, Bəsiri, Hamidi, Haşimi, Hafizi, Xəzani, Süruri, Xəlili, Qasımı, Gülşəni, Mir Qədri ömürlərinin son günlərini Azərbaycandan uzaqlarda yaşamış, Osmanlı saraylarında yazıb-yaratmışlar. Bu baxımdan, XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, ədəbi-bədii dilinin tarixi öz mürəkkəbliyi ilə digər dövrlərdən seçilir, ədəbi dil tarixinin qaranlıq səhifələri bu şairlərin əsərləri meydana çıxdıqca aydınlaşmağa başlayırdı. Ədəbiyyat tarixi ilə bağlı bütün elmi araşdırmalar üzərindəki müşahidələr göstərir ki, mövcud mənbələrdə bu şairlərdən qısa şəkildə danışılır, bəzən də adları çəkilməklə dövrün ümumi mənzərəsi təqdim olunurdu. Müstəqillik dönməndən sonra Azərbaycanın qardaş Türkiyə, eləcə də İran və İraq dövlətləri ilə mədəni əlaqələrinin yeni müstəvidə qurulması öz həqiqi sahibini gözləyən mədəni irsimizin bu dövrdə yazıb-yaradan bir sıra nümayəndələrinin əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin əldə edilməsi üçün münbit şərait yaradırdı. Prof.Azadə Musayevanın fədakar əməyi nəticəsində XV əsr yazılı abidələrindən Şeyx İbrahim Gülşəni və Dədə Ömər Rövşəninin “Divan”ları, Xəlilinin “Firqənamə”si, eyni zamanda, akad.M.Nağısoylunun XV əsrə aid Vəli Şirazinin “Gülşəni-raz” bədii tərcüməsi, M.Hüseyni tərəfindən Kişvərinin avtoqraf “Divanı”nın əlyazması aşkarlanaraq nəşr edilməsi mövcud dövrün ədəbiyyat səhnəsinin məhsuldarlığının əyani sübutudur. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, adları ədəbiyyat tarixində göstərilən onlarla XV əsr klassiklərimizin əsərləri hələ də əlimizdə yoxdur.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin milliliyə doğru sadələşməsi istiqamətində klassik üslubun ağırlıqlarından, mürəkkəbliklərindən qaçılmış, çoxvariantlıqdan vahid formaya keçməyə cəhd edilmişdir. Bu da öz növbəsində canlı xalq dili ifadələrinin, sözlərinin yazı dilinə daxil olmasına səbəb olmuş, müəyyən qrammatik göstəricilərin, morfoloji əlamətlərin istifadəsi seçmə və əvəzetmə baxımından dilin öhdəsinə verilmişdir. Artıq XV əsrdə Azərbaycan dilində normanın müəyyənlişməsində ümumxalq dilinin təsiri daha da güclənmiş, XVI yüzilliyin rəsmi dövlət dilinə keçid üçün zəmin hazırlamışdır. XV əsr

ədəbi dilinin xalq dili ilə qaynayıb-qarışması dil faktlarında öz əksini tapır, keyfiyyət və mahiyyət etibarilə digər dövrlərdən fərqlənirdi. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilini yad ünsürlərdən xilas edən əsas amil ümumxalq dilinə əsaslanması, bütün sahələrdə milliyyə qayıdışıdır. Əsərin ilkin aktuallığı da bununla izah oluna bilər. Eyni zamanda, bu dövrdə yaranan Vəli Şirazinin “Gülşəni-raz” və Əhmədi Təbrizinin “Əsrnamə” əsərlərinə sadəcə tərcümə əsəri kimi deyil, bədii tərcümə kimi yanaşılmış, şairlər tərəfindən əlavələr edilərək dövrün dil faktları ilə zənginləşdirilmişdir. Bu proseslərin sonrakı dövrlərə, xüsusən də, XVI əsrdə güclənməsi XV əsr ədəbi dilinin ayrıca araşdırılmasına tələbatı artırır, dövrün düzgün tarixi aspektdə dəyərləndirilməsi dil tarixinin inkişaf mərhələləri arasında keçid və əlaqələri müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Bütün bu faktlar XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin normalara uyğun fonetik, leksik, qrammatik baxımdan araşdırılmasının aktuallığını şərtləndirir.

Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif illərdə XVI - XX əsrlər Azərbaycan ədəbi dili əsrlər üzrə tədqiqatçı alimlər - Tofiq Hacıyev (XX), Samət Əlizadə (XVI), Nizami Cəfərov (XVIII), Qızılgül Abdullayeva (XVII) tərəfindən ayrıca araşdırmaya cəlb olunmuş, dövrün səciyyəvi dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən zəngin monoqrafik tədqiqatlar yazılmışdır¹. Lakin XV əsr yazılı mənbələrindən isə yalnız R.Eyvazova “Kişvəri Divanının dili” (morfoloji xüsusiyyətləri), Ş.Xəlilov “Əsrnamə”nin dili” (morfoloji aspektdə) və M.Nağısoylu Əhmədinin “Əsrnamə” və Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcümə əsərində orfoqrafiya məsələləri və dil-üslub xüsusiyyətləri üzərində tədqiqatlar aparmışlar². Bununla belə, XV əsr

¹ Hacıyev T.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili / T.Hacıyev. – Bakı: Maarif, - 1977. – 188s.; Cəfərov, N.Q. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi / N.Cəfərov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, – 1995. – 208 s.; Azərbaycan ədəbi dili tarixi [4cildə] / - Bakı: Şərq-Qərb, - c.I. - 2007. – 480 s.; Abdullayeva, Q. A. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi/ Q. A. Abdullayeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2019. – 384 s.

² Eyvazova, R. Orta əsr ədəbi əlaqələrinin Kişvəri əsərlərində təzahürü / R.Eyvazova. – Bakı: Elm, – 1999. – 293 s.; Xəlilov, Ş. Əsrnamə”nin dili / Ş.Xəlilov. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 1988, –188 s.; Nağısoylu, M.Z. Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi / M.Nağısoylu. – Bakı, Elm və təhsil, – 2011, – 377 s.

Azərbaycan ədəbi dili indiyə qədər kompleks şəkildə monoqrafik tədqiq edilməmiş, dövrün ədəbi dilinin özünəməxsus özəllikləri elmi-nəzəri-müqayisəli araşdırılmalardan kənarda qalmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyekti XV əsr Azərbaycan ədəbi dili, predmeti isə dövrün faktiki dil materialları əsasında XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik, qrammatik normalarının araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik, qrammatik normativliyini səciyyələndirən əsas dil faktlarını araşdırmaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- XV əsr Azərbaycan ədəbi mühitində ictimai-siyasi, mədəni şəraitin dilə təsirini izləmək və ədəbi dil normalarının formalaşmasına təkan verən amilləri müəyyənləşdirmək;

- Dildaxili və dilxarici faktorların təsiri ilə ədəbi dildə baş verən mühüm prosesləri (diferensiasiya, formalaşma, milliləşmə, sabitləşmə) sistem halında tədqiqata cəlb etmək;

- XIV və XVI əsrlər arasında körpü – keçid rolunu oynayan XV əsrin ədəbi dil mənzərəsini milli dil zəminində izləmək;

- XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində ədəbi-bədii mənbələri müəyyənləşdirib təhlil etmək, dövrün klassik tərcümə əsərlərində dilimizin mükəmməlliyi ilə yanaşı, yüksək yaradıcı tərcümə mədəniyyətini üzə çıxarmaq, dilin müxtəlif səviyyələrinin əks olunma prosesində bu əsərlərin rolunu müəyyən etmək;

- XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normasını orfoqrafik qayda və qanunlara uyğun tarixi-linqvistik müstəvidə öyrənmək, fonetik cəhətdən variantlılığı izləmək və onun başlıca səbəblərinə aydınlıq gətirmək;

- XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin formalaşmasında ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlərin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək;

- Leksik tərkibin zənginləşməsində dildaxili və dilxarici amillərin qarşılıqlı əlaqəsi və leksik normalaşmanın əsas cəhətlərini dil faktları əsasında aşkara çıxarmaq;

- Ədəbi dildə sistemli şəkildə arxaikləşmə prosesini leksik, fonetik, semantik müstəvidə izləmək, bəzi leksik vahidlərin XIV

əsrin sonu və XV əsrin əvvəllərindən bu prosesin daşıyıcısına çevrilməsini qabartmaq, arxaikləşməyə məruz qalan dil vahidlərinin sonrakı taleyini (daşlaşmış ifadələrdə, dialekt və şivələrdə işlənmə mövqeyini) müəyyənləşdirmək;

- Dövrün leksik-semantik mənzərəsinin daha çox üslubi xüsusiyyətlərlə bağlılığını, ekspressivliyi aşkarlamaq;

- XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində ənənəvi qaydada söz yaradıcılığı prosesini izləmək, morfoloji və sintaktik üsula xidmət edən vasitələrin səciyyəvi cəhətlərini (məhsuldar və qeyri-məhsuldarlığı, sözyaratmada prosesində intensivliyi, mənşəcə milli və alınma olması) müqayisəli şəkildə araşdırmaq;

- XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik səviyyədə normativliyini qrammatik kateqoriyalar fonunda araşdırmaq, ismi və feili qrammatik kateqoriya daşıyıcılarında mövcud olan çoxvariantlılığın səbəblərini müəyyənləşdirmək;

- XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində oğuz elementləri ilə yanaşı, qıpçaq-karluq dil faktlarının da nitq fəaliyyətində mövcudluğunu göstərmək, bu faktların ədəbi dilə təsirini və dilə daxilolma səbəblərini, oğuz elementləri ilə nisbət faizini üzə çıxartmaq;

- XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı dövrlər ədəbi dilinin inkişafına, XVI əsrdə Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə qalxmasına real zəmin yaratdığını diqqətə çatdırmaq və bu milliləşmə prosesinin bütün dil səviyyələri üzrə formalaşdığını faktlarla şərh etmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində tarixi-müqayisəli və təsvir metodlardan istifadə olunmuş, bəzi məqamlarda isə araşdırmanın gedişatından asılı olaraq statistik və struktur təhlillərə yer verilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- XV əsr Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dili əsasında formalaşaraq yeni mərhələyə qədəm qoyur, yeni üstünlüklər əldə edir və bunun nəticəsi olaraq ana dilinin işlənmə həddləri daha da genişlənir;

- XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşməsində və normaya uyğun formalaşmasında Təbriz və Şirvan dialektləri əsas götürülsə də, bu prosesdə digər türk dillərinin əlamətləri az və ya çox dərəcədə

iştirak edir, dilin fonetik və qrammatik quruluşunda öz əksini tapır;

- XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində tarixi dil problemlərinin ümumi kontekstdə daha geniş hədudlar çərçivəsində təhlili bir vəzifə kimi qarşıda durur;

- XV əsr ədəbi dilinin fonetik quruluşunda ərəb əlifbasından irəli gələn imla sabitsizliyi müəyyən orfoqrafik problemlərə yol açır, səslərin müvaziliyi çarpazlaşma yolu ilə ümumxalq dilinin izlərini əks etdirən əlamətdar xüsusiyyətlər meydana çıxır;

- XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi leksik normanın qoyduğu tələblərə cavab verir, tarixi leksikologiya və dialektologiyanın daha ətraflı öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır;

- XV əsr ədəbi dili üçün işlək səciyyə daşıyan qədim türk sözlərinin izlərinin dialekt və şivələrdə qorunması, eləcə də daşlaşmış canlı danışiq ifadələrinin tərkibində işlənməsi müasir dillə orta əsr ədəbi dili arasında əlaqənin itmədiyini göstərir;

- Dövrün frazeoloji potensialı bütün üslubi-poetik ehtiyacları ödəyir, XV əsr ədəbi dilimizin semantik zənginliyi üçün geniş şərait yaradır;

- XV əsr Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin zənginləşmə vasitələri kimi sözyaratma prosesində morfoloji və sintaktik üsulla düzələn sözlər üslubi meyar əsasında rəngarənglik yaradır, dilin lüğət tərkibinin milli sözlər hesabına zənginləşməsi ilə nəticələnir;

- XV əsr ədəbi dilinin qrammatik normalarının mövcudluğu, sabitliyi normaya uyğun tələblərə yol açır və dilin qrammatik sisteminin dəyişməz olduğunu sübut edir;

- Qrammatik kateqoriyaların təzahüründə norma pozulması və cəhətdən müəyyən anlaşılmaz hallar müşahidə olunmur;

- Milli zəmində formalaşan XV əsr Azərbaycan ədəbi dili klassik kitab üslubu ilə folklor-danışiq üslubunu özündə sintez etməklə yanaşı, dini-fəlsəfi üslubun yaranması üçün də münbit şərait yaradır. Bu dövrün ədəbi dili təkcə sadə sözlərlə məhdudlaşıb qalmır, eyni zamanda, dini-fəlsəfi məzmunlu terminlərlə zənginləşir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada XV əsr Azərbaycan ədəbi dili ilk dəfə olaraq monoqrafik tədqiqatda cəlb olunmuş, geniş araşdırılmış, fonetik-orfoqrafik, leksik, qrammatik normaları kompleks şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilmişdir. Dövrün ədəbi

dil materialları sistemli şəkildə qruplaşdırılmış, onların üzərində təhlillər aparılaraq səciyyəvi xüsusiyyətləri istər əvvəlki, istərsə də sonrakı dövrlərlə müqayisəli şəkildə fərqli əlamətlərin üzə çıxarılması ilə təhlil edilmişdir. İndiyə qədər XV əsr ədəbi dilinə ayrı-ayrı tədqiqatlarda, monoqrafiyalarda qısa şəkildə toxunulmuş, dövrün ümumi dil mənzərəsi tam şəkildə əhatə olunaraq ayrıca tədqiq edilməmişdir. Bu baxımdan, tədqiqat zamanı XV əsr klassiklərinin əbəbi-bədii mətnləri əsasında dil materialları toplanmış, leksik və qrammatik əlamətlərlə yanaşı, orijinal nüsxələrdə rast gəlinən, lakin digər abidələrimizdə az təsadüf olunan fonetik-orfoqrafik əlamətlər təhlil edilmişdir. Dövrün ictimai-siyasi vəziyyətinə əsasən ədəbi dildə əks olunan seçmə və əvəzetmə funksiyaları nəzərə alınmış, XV əsr türk dillərinin diferensiallaşması prosesinin davamı kimi qiymətləndirilmiş, orta q türkçə elementlərinin işləkliyi göstərilmişdir. Eyni zamanda, milli dilin yüksəliş dövrü kimi ümumxalq dilinə qayıdışı, canlı xalq dilinin klassik yazı dilinə təsiri prosesi açıqlanmışdır. Ədəbi dil nöqtəyindən nəzərdən milli dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, folklor danışığı üslubu ilə klassik üslubun vəhdəti və paralelliyi müəyyən edilərək dildə baş verən proseslərin ardıcılığının dil normativliyində təqdim edilməsinə cəhd göstərilmişdir. Normalar üzrə müəyyən üslubi fərqli cəhətlər müşahidə edilmiş, onların yaranma səbəbləri izah olunmuşdur. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqində tarixi fonetika və leksika, tarixi qrammatika səviyyələrində bir sıra mübahisəli məsələlər işıqlandırılmış, müasir dilimizlə müqayisələr aparılaraq həllini gözləyən bəzi ədəbi dil tarixi problemlərinin həllinə imkanlar yaradılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin müqayisəli tədqiqi həm ədəbi dilin inkişaf dövrlərini ayrı-ayrılıqda daha geniş müstəvidə öyrənmək, həm də sonrakı dövrlərin dil proseslərini izləmək, anadilli yazılı qaynaqlarımızın dil və üslub xüsusiyyətlərini tədqiq etmək baxımından mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyəti vardır. Konkret bir dövrün normalar üzrə tədqiqi gələcəkdə tarixi fonetika, tarixi leksikologiya və dialektologiya, tarixi qrammatika sahələrinin araşdırılmasında geniş istifadə edilə bilər. XV əsr türk dilləri tarixində hələ tam diferensiallaşmayan bir

dövr olduğu üçün ümumtürkoloji aspektdə ayrı-ayrı türk dillərinin dil xüsusiyyətlərinin tarixi-müqayisəli araşdırılmasında, etimoloji lüğətlərin yaranmasında yardımçı ola bilər. Ədəbi dil tarixinə aid tədqiqatların aparılmasında, monoqrafiya və dərsliklərin hazırlanmasında, ali məktəblərdə dil tarixi ilə əlaqədar seminar kursların keçirilməsində, ədəbi dilin inkişaf dövrlərinin tarixi-müqayisəli tədrisində, eləcə də tarixi lüğətlərin tərtibində tədqiqatın nəticələrindən bir mənbə kimi geniş istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin yerli və beynəlxalq indeksli elmi məcmuələrdə nəşr olunmuş məqalə və tezislərində, müxtəlif elmi konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dili tarixi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Tədqiqat işi giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat və ixtisarlar siyahısından ibarətdir. Giriş hissəsi 8 səhifə, I fəsil 38 səhifə, II Fəsil 86 səhifə, III Fəsil 49 səhifə və IV Fəsil 62 səhifə, nəticə 4 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 23 səhifə, ixtisarlar siyahısı 2 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumi olaraq 275 səhifə və 460613 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində araşdırılan mövzunun elmi aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqat zamanı qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar açıqlanır, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, obyekt və predmeti, tədqiqat metodu, aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiyanın strukturu, ümumi işarə həcmi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi mənzərəsi və fonetik norma”** adlanır və dörd yarım-fəsildən ibarətdir. **“XV əsr Azərbaycanda ictimai-mədəni şərait. Dövrün dil siyasəti”** adlı I fəslin ilk yarım-fəslində XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi mənzərəsində dildaxili və dilxarici faktorların qarşılıqlı

münasibəti şəraitində həmin dövrün ədəbi dilin daim yüksələn xətlə inkişafından bəhs olunur. Ədəbi dilin dövrləşdirilməsində başlıca ölçü kimi məhz normaya, onun tarixi inkişafına əsaslanaraq “*elə prinsipə müraciət etmək lazımdır ki, bütün inkişaf tarixi üçün örnək ola bilsin*”³ və xalqın keçdiyi təşəkkül, inkişaf pillələri, bu pillələrdə cəmiyyətin yetkinlik dərəcəsi, eyni zamanda, cəmiyyətin və dövlətçiliyin dilə münasibətinin mədəni təzahürü nəzərə alınsın.

XV əsr Azərbaycanda mədəniyyətin, elmin, anadilli ədəbiyyatın yüksəliş dövrü kimi diqqəti cəlb edir. Dövrün ədəbiyyatı yeni imkanlar qazanaraq həm keyfiyyət, həm də məzmun baxımından zənginləşir, inkişaf istiqamətlərini genişləndirirdi. Belə ki, əvvəlki yüzilliklərdə Həsənoğlu, Yusif Məddah, Mustafa Zərir, Qazi Bühranəddin, Nəsimi kimi qüdrətli söz ustaları tərəfindən xüsusi bir mərhələyə yüksələn anadilli ədəbiyyat XV əsrdə Mirzə Cahanşah Həqiqi, Nemətullah Kişvəri, Dədə Ömər Rövşəni, Şeyx İbrahim Gülşəni, Əfşəhəddin Hidayət, Xətai Təbrizi, Xəlili, Hamidi, Süruri, Vəli Şirazi, Əhmədi Təbrizi və digər sənətkarların bədii yaradıcılığı sayəsində daha da inkişaf edərək dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmiş və geniş yayılmışdır.

Azərbaycan dilinin auditoriyasının genişlənməsinin əsas səbəblərindən biri həmin dövrdə qüdrətli söz sənətkarları ilə yanaşı, dövlət başçılarının anadilli ədəbiyyata göstərdikləri diqqət, qayğı və bunun nəticəsi olaraq doğma ana dilində gözəl əsərlərin ərsəyə gəlməsidir. Qazi Bühranəddindən gələn ənənənin davamı Qaraqoyunlu hökmdarı Mirzə Cahanşahın, Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun, daha sonralar Şah İsmayıl Xətayinin Azərbaycan dilinə xüsusi xidmətləri ilə bağlı olmuşdur. Dövlət başçısının ana dilində şeir yazmasının ən başlıca faydası onda humanist, demokratik meyllərin yaranması ilə yanaşı, doğma ana dilinə olan sevgisi nəticəsində anadilli sənətkarların himayə edilməsi, qorunması anadilli auditoriyanı genişləndirirdi. Məsələyə daha dəqiq yanaşsaq, dövrdən asılı olmayaraq dövlət başçısının dilə göstərdiyi qayğı və dil siyasəti hər zaman dilə şüurlu və məqsədyönlü təsir edir, onun real

³ Hacıyev, T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi / T.Hacıyev. – Bakı: “Elm”, - I hissə. – 2012. – 476 s. – s.72.

inkişafına daim zəmin yaradır. Belə olan halda aydındır ki, ölkədə Azərbaycan dili daha çox mühafizə olunur, əhatə dairəsini genişləndirir, beləliklə də, daha sərbəst şəkildə yazı və ünsiyyət vasitəsinə çevrilmək imkanını qazanırdı.

XV əsr ədəbi-bədii dilimizin sadəliyi, doğmalığı, kövrəkliyi daha çox diqqəti cəkərək özündən əvvəlki və sonrakı dövrlərdən seçilir. H.Araslı yazır: “*Çox maraqlıdır ki, XV əsr şairlərinin dilindəki sadəlik XVI əsr sənətkarlarından fərqlənir*”⁴. Şübhəsiz ki, bunun səbəbi XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yad ünsürlərdən xilas olaraq ümumxalq dilinə arxalanması və öz kökünə bağlanmasından irəli gəlirdi. Həmin dövrə qədər danışığ dilində mövcud olub, ancaq məlum səbəblərdən yazılı dildə öz əksini tapmayan qrammatik göstəricilərin, ifadə vasitələrinin yazı dilinə keçməsi ədəbi dilin canlı danışığ dili əsasında inkişafına təkan verirdi.

Orta əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixi haqqında araşdırmalar apararkən dilimizin ədəbi normalarının formalaşmasında, onun sonralar daha da inkişaf edib sabitləşməsində milli dil xüsusiyyətləri ilə yanaşı, qıpçaq ünsürlərinə də müəyyən dərəcədə təsadüf olunur. “*Dərin siyasi, ictimai, iqtisadi kökləri olan belə bir cəhət*”⁵ müxtəlif səbəblərlə yanaşı, əsasən, Herat ədəbi məktəbinin təsiri ilə bağlı olmuşdur. XV əsrdə yaşayıb-yaratmış azərbaycanlı şairlərdən Bəsiri, Kişvəri, Ziyayi, Xülqi, Allahi və başqaları bu məktəbin yetirmələri olmuşdur. Həmin sənətkarlar öz vətənlərinə dönəndə Hüseyn Bayqara, xüsusən də, Əlişir Nəvai təsirindən xilas ola bilməmiş, öz yaradıcılıqlarında çağatay və əski özbək ədəbiyyatı üçün xarakterik formalara yer vermişlər. Ümumxalq dili əsasında formalaşan XV əsr ədəbi dilinin mənzərəsini aydınlatmaq üçün birinci növbədə dövrün dil faktlarının seçimi, istifadəsi, təhlili əsas götürülməlidir. Daha doğrusu, araşdırma zamanı dilin hər bir faktı, hər bir xüsusiyyəti

⁴ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [Üç cildə] / – Bakı: SSR Elmlər Akademiyasının nəşri, – Qədim dövrdən XVIII əsrə qədər, c.1. – 1960. – 583 s. – s. 314.

⁵ Eyvazova, R. Orta əsr ədəbi əlaqələrinin Kişvəri əsərlərində təzahürü / R.Eyvazova. – Bakı: Elm, – 1999. – 293 s. – s. 6.

diqqətlə təfəkkür süzgəcindən keçirilməli, “*nəyin doğma, nəyin gəlmə olması faktı müəyyən*”⁶ edilməlidir.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqi o dövr ədəbi dilimizin təşəkkül və inkişaf dövrünün dil mənzərəsini öyrənməyə, xalqımızın tarixi, dünyagörüşü, etnik xüsusiyyətləri, yayıldığı areal haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Araşdırma zamanı bəlli olur ki, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı ümumxalq dili əsasında formalaşaraq çox formalıqdan vahid formalığa - ədəbi normaya keçmək üçün kifayət qədər leksik və qrammatik göstəricilərin inkişafına zəmin yaratmış və dildaxili, dilxarici amilləri üzə çıxarmağa, dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində baş verən prosesləri izləməyə yardımçı olmuşdur.

I fəslin “**XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafik xüsusiyyətləri**” adlanan ikinci yarımfəslində əlifba ilə sıx bağlı olan orfoqrafiya məsələlərinə toxunulur, ədəbi dilin yazı qaydaları məhz həmin dövr üçün istifadə olunan əlifba sistemindən asılılığı məsələsi problem olaraq ortaya qoyulur. Azərbaycan yazılı ədəbi dili təşəkkülə başladığı dövrdən təxminən min illiklər boyu bir müddətdə ərəb əlifbasından istifadə edilmiş və dilimizin qrammatik quruluşuna əsasən bu əlifbanın nöqsanlı olması uzun müddət ədəbi dilimizin dəqiq, düzgün, sabit orfoqrafiya qaydalarının düzəlməsinə, onun prinsiplərinin hazırlanmasına müxtəlif çətinliklər törətmişdir. Belə ki, dilimizdə işlənən sözlərin, xüsusilə ərəb və fars sözlərinin yazılışı alındığı dillərin orfoqrafiyasında olduğu kimi saxlanılmasına səbəb olmuşdur. Bu da dilin bütün inkişaf dövrlərində sözlərin deyilişi və yazılışı arasında böyük fərq doğurmuş, Azərbaycan ədəbi dilində düzgün yazmaq və oxumaq bacarığını xeyli çətinləşdirmişdir.

Tədqiqatçı alimlər arasında belə bir fikir formalaşmış ki, ümumiyyətlə, orta əsrlərdə yazılan Azərbaycan yazılı abidələrinin dilinə məxsus əsas səciyyəvi əlamət imla sabitsizliyi⁷dir. Bu sabitsizliyin yaranma səbəbində hardasa katiblərin “sərbəst”liyini görmək olar, belə ki, əgər əlyazmada orfoqrafik ardıcılıq

⁶ Xəlilov, Ş. Əsrnamə”nin dili / Ş.Xəlilov. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 1988, –188 s. – s.18.

⁷ Nağıyev, M.Z. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri (tekstoloji tədqiqi, tərcümə və dil xüsusiyyətləri) / M.Nağıyev. – Bakı: Elm, – 1994 – 48 s. – s.13.

gözlənilmirsə və pozulursa, bu həmin əlyazmanı yazan katibin özbaşnalığının göstəricisi kimi izah edilə bilər⁸. Etiraf edək ki, müxtəlif katiblər tərəfindən əlyazmaların üzü köçürülərkən bir tərəfdən həmin dövr üçün sabit sayılan orfoqrafiya normaları izlənməyib pozulurdusa, digər tərəfdən, onların üzünü köçürdүkləri əlyazma nüsxələri də sabit deyildir, yəni müxtəlif səbəblərdən eyni sözü fərqli şəkillərdə yazıya almaqla vahid prinsipdən uzaqlaşmışdılar. Bu yanaşma ənənəvi xarakter almışdır. Maraqlıdır ki, ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin yazılışında bu cür orfoqrafik sabitsizlik müşahidə etmirik, yalnız türkmənşəli sözlərin yazılışında və morfoloji quruluşunda müəyyən qaydasızlıq, sərbəstlik özünü əks elətdirir. Bu da həmin dövəmdə canlı xalq dilinə - türk dilinə nisbətən, hər iki dilin - ərəb və fars dilinin mədrəsələrdə bir fənn kimi tədrisindən irəli gəlirdi və nəticə olaraq dövrün ədəbi dilinin imla qaydalarına müəyyən dəyişiklik edilirdi.

Bütövlükdə, ümumən orta əsr Azərbaycan ədəbi dilində fonetik normanın ləngiməsinin əsas səbəblərindən biri məhz *“ərəb qrafik sistemi ilə milli fonografik sistemimiz arasında qeyri-uyğunluqların olması ilə bağlıdır”*⁹ və mövcud vəziyyət, imla sabitsizliyi qismən dolaşılığa meydan açdı. Bu dolaşılıq ondan yaranırdı ki, bir çox alimlər yazını canlı danışq dili ilə paralel araşdırsalar da, onu ayrıca öyrənmirlər. Belə ki, yazılı abidələrin dilində təsadüf edilən *“xatın”* خاتون, *“yazıya”* يازويه, *“özü”* اوزى, *“urdu”* اوردى deyildiyi halda yazıda fərqli fonetik şəkillərini müşahidə edirik. Göründüyü kimi, burda verilən nümunələr canlı danışq dilinin, əski yazı ilə verilən variantlar isə normalaşdırılmış yazılı ədəbi dilin vahididir. Yazı ilə tələffüz arasındakı bu fərqlilik çox vaxt yazıda ənənənin qorunması ilə izah olunur.

Bütün tarixi mərhələlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması üçün ümumtürk xüsusiyyətləri əsas götürülmüş və ədəbi

⁸ Воевудский, И.Н. Палеография иудейско-итальянских текстов. Письменные памятники Востока // – Москва: – Историко-филологические исследования, – 1987. – с.30-35. – с.35.

⁹ Грунина, Э.А. О языке ранних турецких хроник // – Москва: – Средневековый Восток. История. Культура. Источниковедение. – 1980. – с. 110-119. – с. 113.

dilin norma sistemində gedən milliləşmə prosesi həmin xüsusiyyətləri möhkəmləndirərək, daha da funksionallaşdırmışdır. XV-XVI əsrlərdən başlayaraq milliləşmə prosesi prinsip etibarilə şifahi ədəbi dilin yazılı ədəbi dilə təsiri gücləndirdikcə fonetik norma sürətlə canlı xalq danışığı dilinə yaxınlaşmağa başlayır. Bu da ədəbi dilin fonetik normasında milliləşmə istiqamətində gedən inkişafı izləməyə çətinlik törədir, hətta mənbələrin orfoqrafiyasında bir sıra problemlərin (saitlərin adekvat ifadəsinin mümkünsüzlüyü, yaxud, eyni bir hərflə müxtəlif səslərin ifadə edilməsi, hər bir hərfin yazıda üç formada – söz əvvəlində, ortasında və sonunda yazılışı, bir səsin bir neçə işarəsinin varlığı və s.) meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Bu problemin çıxış yolunu N. Cəfərov fonografik şərh imkanından istifadə etməklə müəyyən qədər aradan qaldırmaq olduğunu vurğulayaraq belə şərh edirdi ki, *“Fonografik şərh dedikdə fonem-qrafem münasibətlərində dialektik baxımdan yanaşmaq, fonemlə qrafemin tarixən şərtlənən əlaqələrini analitik qaydada hər birinin özünəməxsus funksiyalarını nəzərə almaqla təhlil etmək başa düşülür”*¹⁰.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması üçün mühüm əlamət bütün dövrlərdə olduğu kimi katiblər tərəfindən bir sözün iki və daha artıq qrafik şəkildə yazılmasında müşahidə olunmaqdadır: *qamı//qəmu//xamu//xəmə//hamı; kibi//kimi//bigi*. Qeyd edək ki, orta əsrlər yazılı mətnlərinin səciyyəvi xüsusiyyəti sırasında müşahidə olunan orfoqrafik imla sabitsizliyi ilə yanaşı, ayrı-ayrı eyni sözlərin müxtəlif şəkillərdə yazılması həmin leksik vahidlərin *“müxtəlif türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələrində fərqli şəkildə tələffüz olunmasını göstərmək niyyətindən irəli gəlmişdir”*¹¹.

Bütün bu problemlərin nəticəsi olaraq yazılı ədəbi dilimizin əmələ gəldiyi və formalaşdığı dövrdən başlayaraq, hətta tədqiqata cəlb etdiyimiz XV əsr ədəbi dili daxil olmaqla XX əsrin 30-cu illərinə qədər ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin yazısında,

¹⁰ Cəfərov, N.Q. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi / N.Cəfərov. – Bakı: Azərb. Dövlət Kitab Palatası, – 1995. – 208 s. – s. 51

¹¹ Nağısoylu, M.Z. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə” / M.Nağısoylu. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 191 s. – s. 77.

orfoqrafiyasında uyğunsuzluqlar əmələ gətirmiş, ədəbi dilin inkişafına, xalq dilinə yaxınlaşmasına müəyyən əngəllər törətmiş, dilin fonetik xüsusiyyətlərini tam əks etdirə bilməmişdir. Bu da ədəbi dilin inkişafında əlifbanın nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunun əyani göstəricisidir.

I fəslin üçüncü yarım fəslə “**XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik tərkibi: sait və samitlər**” adlanır. Bu bölmədə XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin özünəməxsus fonetik quruluşu haqqında məlumat verilir, sait və samitlər həm səs olaraq, həm də hərfi qrafem olaraq ayrılıqda təhlil edilir, ən əsas, fərqli imla xüsusiyyətləri diqqətə çatdırılır. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin özünəməxsus fonetik quruluşu var və sözlərin yazılışı ahəng qanununa tabe olur. Bu baxımdan, yazılı ədəbi dildə ərəb əlifbası ilə sait və samitlərin ifadəsi daha az imkanlara malikdir ki, bu da türkdilli mətnlərdə bəzi dolaşıqlara səbəb olmuş, problemlər yaratmışdır.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinə aid yazılı mənbələrdə və onların əlyazma nüsxələrində də yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən imla sabitsizliyinə, orfoqrafik səhvlərə rast gəlinir. Dövrün aparıcı dil mənzərəsini canlandıran yazılı mənbələrin – Rövşəni, Gülşəni, Xəlili, Hidayət kimi söz sənətkarların külliyyatında müşahidə edilən ortaq türkcənin – Azərbaycan dili ilə əski Anadolu türkcəsinin şifahi nitqdə müəyyən eyniyyəti ilə yanaşı, dövrün yazı dilində imla xüsusiyyətləri baxımından da ortaq cəhətləri meydana çıxarmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, çağatay türkcəsinin təsiri də orta əsrlərə aid türk mətnlərində az-çox dərəcədə, yəni mənbələrin fərdi dil xüsusiyyətlərinə görə (Kışvəri dilində bu təsir daha üstündür) orfoqrafik fərqlilik yaradır ki, bu amil də dövrün fonetik quruluşuna təsirsiz ötmərdü.

XV əsr Azərbaycan yazılı abidələrimizin dilində işlənən sait səslərin hər birisini ayrı-ayrılıqda müşahidə edərək onların yazıda necə əks olunması məsələsi üzərində araşdırma apardıq.

“a” saiti ədəbi mətnlərdə söz əvvəlində əlif (ا) qrafeminin üzərinə məddə (̣) işarəsi qoyulmaqla həm a səsini bildirmiş, həm də məddəli əlif əski türkcədə “a” səsinin uzunluğunu bildirmək üçün istifadə edilmişdir. Məsələn; *acı* آجی , *ara* آرا , *aç* آچ sözləri ilə yanaşı, *alini* آلنكى , *ahu* آھو kimi sözlərdə uzunluğu göstərmək üçün

məddəli əlifə yer verilmişdir. XV əsr yazılı mənbələrinə “a” saitini söz əvvəlində, ortasında və sonunda işlənmə mövqeyinə nəzər yetirək: *ağlamağdin* األمعدن, *ay* آى, *apardı* آپاردى, (*Kişvəri*); *anadan* آنادان, *almağ* ألمغ, *azdurur* ازدورر // ازدورر, *ağac* آغاج, *ağsaqqal* آغ ساقال, *aqça* آقا, *ayağ* آياغ, *axşam* آخسام, *sirdaşımə* سرداشيمه (*X.Tərizi*).

Bəzən əlyazmalarda işlənən eyni sözün əvvəlində əlif qrafeminin həm məddəli, həm də məddəsiz işləndiyinin şahidi olur: *ayru//ayrı* آيرو // آيرو; *ağlaşdılar* آغلاشدلر, *alur* آلور // آلور (*Rövşəni*). Daha çox bu xüsusiyyətə III şəxsin təkini bildirən şəxs əvəzliyinin hallanmasında özünü göstərir. Məsələn; *anı* انى // انى, *andan* آندن, *anə* آنه // آنه, *anka* آنكا // آنكا, *änk* آنك // آنك.

“a” saitinin söz əvvəlində ع + ا birləşməli (عا) başlanğıcına da təsadüf olunur: *aşiq* عاشق, *aləm* عالم, *alicənab* عالى جناب (*Hidayət*).

Söz ortasında “a” saitinin heç bir işarə ilə ifadə olunmadığını da müşahidə etmək olur: *qılşan* قلشنك, *basmaz* باسمز, *qarşusunda* قارشوسندن, *uçmaqdan* اوچمقدن, *qamu* قمو, *qapunda* قپونكدە (*Rövşəni*). Bir sıra hallarda isə söz ortasında “a” səsi eyni sözlərdə gah əliflə, gah da onsuz yazıldığı müşahidə olunur: *araya* آرايه // آرايه; *tağrı* تاشرى // تاشرى, *yasadum//yasatdum* ياساتدم // ياساتدم; *qardaşı* قارداشى // قارداشى, *qara//qara* قارا // قارا (*Hidayət*). Nümunələrdəki fonetik paraleliyi müəyyən mənada həm o dövrün imla sabitsizliyi ilə izah etmək olar, həm də güman etmək olar ki, bu cür fərqli imla xüsusiyyətləri həmin sözlərin ayrı-ayrı şivələrdə tələffüz forması ilə əlaqədardır.

Bəzən sözün əvvəlində, ortasında və sonunda “ə” səsini bildirmək üçün fəthə (َ) işrəsindən istifadə olunur: *sevəni* سَوْنى, *dəvə* دَوّه (*X.Təbrizi*). Söz ortasında “ə” səsinin yazılmasında sərbəstlik özünü göstərir, belə ki, fərq xüsusən əlif (ا) qrafemi ilə yazılışda nüsxə fərqliliyi meydana çıxır və daha çox söz ortasında hə (ه) aktivliyini və sabitliyini qoruyub saxlamışdır: *səndədür* سنده دور, *yürəgim yarələndi* يوره گيم ياره لندى, *istəyən* ايستيان, *nədi* نه در, *ə* اينمدى // اينمادى, *əndə* بنده يه, *bəndəyə* بندر // بندر, *əvvəl* اول, *kimsəyə* کيمسيه, *məskən* مسکن və s.

XV əsr yazılı mənbələrində “e” saiti söz önündə çox vaxt əlif+ya (ای) diqrafı, ya da sadə əlif, ya da üstünlü əliflə, bəzən də eyn (ع) vasitəsilə göstərilmişdir: *eylədi* ایلدی , *eşitdi* ایشتدی , *evinə* ایشیندیر , *eşqindir* عشقینکدر , *ey* آى , *eşq* عش , *enmiyə* عنمیه , *eşqdin* عشقدن , *eşqin* عشقتن , *eyd* عیب (Kişvəri).

Söz ortasında heç bir göstəricisiz, ya da ya hərfi ilə işlənmişdir: *yemək* يمك , *dersin* درس , *getdi* گيتدی , *dema* ديمه , *gedərdi* گيدردی , *dedi* دیدی (X.Təbrizi); *gedür* گيدور , *gecə* گيجه , *gider* وير (Kişvəri). Söz sonunda “e” səsi yalnız bir neçə alınma sözlərdə eyn (ع) vasitəsilə yazılmışdır: *qane* قانع , *mane* مانع , *tale* طالع.

Söz əvvəlində “i” saiti çox vaxt əlif+ya “ای” diqrafı, bəzən sadə əliflə (ا), bəzən eyn+ ya (ع), ya da sadəcə kəsre işarəsi (ِ) ilə göstərilmişdir: *iki* ايکى , *irməz* ايرمز , *iraq* ايراق , *içində* ايچنده . Söz ortasında “i” və “ı” saitləri ən çox ya “ی” qrafemi, bəzən də yalnız kəsre “ِ” ilə göstərilmişdir: *kim* کيم , *gəldilər* گلديلر , *zəncir* زنجير , *başına* باشينه , *dırnaqladım* ديرناخلدم . Nümunələrdən göründüyü kimi, söz sonunda yalnız ya (ى) qrafemi əks olunmuşdur: *yandı* ياندى , *axırı* آخري , *sözi* شوزى , *bağrımı* باغرمى .

Şirazinin “Gülşəni-raz” əsərində “i”, “ı” söz sonunda ya ilə yanaşı kəsre də qoyulmuşdur: *oldı* اولد , *etdi* ايد , *açdı* آچد , *altı* آلت . Əslində, bu qrafik xüsusiyyətlər “qədim hərəkəli yazı ənənəsi ilə”¹² bağlıdır.

Dodaqlanan saitlər söz önündə əlif+vav “او” birləşməsi, söz ortasında və sonunda vav “و”, söz sonunda həm vav, həm ya “ی” ilə göstərilmişdir: *öldürür* اولدورور , *urub* اوروب , *özündən* اوزندن , *könül* کونل , *oğlu* اوغلى , *otlu-otlu* اوتلم اوتلو , *boldu* بولدى və s.

XV əsr yazılı abidələrində bəzi sözlərin tərkibində u, ü, ö saitlərini yazarkən fəthəli əlif (ا) və eyn (ع) hərflərindən istifadə edilmişdir: *ümidim* اُميديم , *ömrün* عمرنک , *üşşaqı* عشاقى .

Saitlərin qrafik təhlili zamanı yardımçı işarələrin işlədilməsi ilə bağlı Əfsəhəddin Hidayətin ب nüsxəli “Divan”ında maraqlı yazı faktına rast gəlinir. Bu, saitlərin üzərində sad (ص) hərfinə oxşar işarənin qoyulmasıdır: *gizli*, *sənsən*, *zəncirə*, *ömrü*, *qoysa*, *bimara*,

¹² Qəhrəmanov, C. Nəsimi “Divan”ının leksikası / C.Qəhrəmanov. – Bakı: Elm, – 1970. – 567 s. – s. 21.

təqsis, ǧəltan və s. sözlərin tərkində saıtlərin üzərində qoyulan bu işarənin yardımçı funksiyası, sözdə saıtlərin uzanması hadisəsini göstərməklə açıqlana bilər. Bu baxımdan, S.Əlizadə haqlı şəkildə vurğulayır ki, “*türkdilli mətnlərdə hər bir ərəb hərfinin ərəb və fars dillərində onlara uyğun gələn səslərlə tam eyniləşdirilməsi mübahisəli məsələdir*”¹³.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində samit səslərin yazıda ifadəsinə gəldikdə, burada bütün samit səslər və onların bir neçə variantlarının işlədilməsi, “sağır-nun” birləşməsinin qrafik formaları, kaf (ک) və sin (س) hərflərinin işarələnməsi, təşdidin qoyulması kimi bir sıra məsələlər diqqəti cəlb edir. Türk katiblərinin ərəb əlifbası üzərində novatorluğu nəticəsində yaranan “*sağur nun*” (نک) diqrafının XV əsr yazılı mənbələrində müxtəlif qrafik şəkillərinə (نک, نک, ک) rast gəlinir: *bənzər* بنزر (əh, 1^b), *demədiñ* ديمدنيك, *sanmañ* صانمك, *fikriñ* فكرنيك, *ağzıñ* اعذنك, *köñlüm* كونكلم, *qoñgil* قونككل və s.

Bəzən XV əsr yazılı mənbələrin nüsxələrində eyni sözün həm “sağır nun” (نک), həm də *nun* (ن) ilə yazıldığı müşahidə olunur: *sürməni* سرمهني // سرمني, *eşqində* عشقنده // عشقنדה, *bağında* باعنده // باعنדה. Bir sıra leksik vahidlərin tərkibində isə “n” və “g” samitləri sərbəst şəkildə “sağur nunla” işarələnməmişdir: *yengi* يني, *pələng* پلنگ, *səng* سنک, *çəng* چنک və s. Onu da qeyd edək ki, “sağur nun” نک səsi XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində, ümumiyyətlə, orta əsrlər türk dillərinin əksəriyyətində geniş işlənsə də, müasir Azərbaycan dili üçün arxaik samit hesab edilir.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dil nümunələrində *kaf* (ک) hərfinin ənənəvi şəkli ilə yanaşı həmzəli (ك) variantına da təsadüf olunur: *tək* تك, *ki* كه, *mülk* ملك, *köksümi* كوكسمي, *kökmüş* كوكمش. Kaf “ک” hərfi yazılı mənbələrdə həm də *gaf* “گ” samitinin göstəricisi kimi çıxış edir: *çizginədir* چيزكنه, *görüüşə* كوروشه, *gögdə* كوكده.

Tədqiqat zamanı XV əsr yazılı mənbələrin əlyazma nüsxələrində samitlərlə əlaqədar digər orta əsr əlyazmalarında çox az təsadüf olunan fərqli qrafik işarə formasına rast gəlinir. Belə ki, Əfsəhəddin Hidayət və Kişvəri “Divan”larında *sin* “س” hərfinin

¹³ Əlizadə, S. Nəsimini necə oxumalı? // – Bakı: ADU-nun Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. – № 1, – 1969, s. 69-75. – s.26.

nöqtəsiz şəkli ilə yanaşı, altında üç nöqtə qoyulmuş fonetik şəklinə rast gəlinir, milli, həm alınma sözlərin tərkibində işlənir: *sana* سانا , *olsa* اولسه , *İskəndər* اسکندر (*Kişvəri*), *səndən* سندن , *əksük* اکسوک, *qarşusinə* قارشوسنه (*Hidayət*). XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”nin dilində də təsadüf edilən bu cür qrafik formanın “XVII yüzilliyə qədər köçürülmüş bir sıra farsdilli və türkdilli əlyazmalarda müşahidə”¹⁴ olunduğu vurğulanır. Məsələyə belə aydınlıq gətirilir ki, “*sin hərfi ona görə üç nöqtə ilə fərqləndirilirdi ki, Azərbaycan dili sözlərində uzun müddət (təxminən XV-XVI əsrlərə qədər) spesifik orfoqrafik-orfoepik funksiyası vardır: yəni sin hərfi söz köklərində özündən sonra gələn saitəni bildirirdi (bir növ, nöqtələrin mövqə fərqi ilə se və sin hərfinin əks etdirdikləri məxrəc fərqlərinə işarə edilir)*”¹⁵. Bu fikirlə nisbətən razılaşıırıq, çünki Azərbaycan sözləri ilə yanaşı, fars mənşəli sözlərin yazılışında da eyni şəkildə işlənir və haradasa bu halın katib novatorluğundan qaynaqlanan bir ehtimal ola bildiyini düşünürük.

I fəslin dördüncü yarımfəslə “**XV əsr Azərbaycan ədəbi dil sistemində fonetik paralellik**” adlanır. Burada XV əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dil nümunələri üzərində tədqiqat zamanı müşahidə edilən saitlərin, həm də samitlərin fonetik paralellikləri ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. Belə ki, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində tez-tez rast gəlinən səs hadisəsi kimi bir çox sözlərdə əks olunur, hətta bəzən iki şəklə işləndiyi də diqqəti çəkir. Məsələn, Rövşəni dilində bu səs hadisəsi aktualdır: *tepret>depret*, *tad>dad*, *tikən>dikən*, *til>dil*, *tilkü>dilkü*, *tirig>diri*. XV əsr Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində bu cür fonetik paralelliklər geniş şəkildə özünü göstərirdi. Bəzən bir müəllifin eyni əsərində səs paralelliyi rast gəlinirdi halda, bəzən də eyni dövrü təmsil edən onun müasirlərindən birində bir səs, digərində həmin səsin paralelliyi mühafizə edilmişdir. Daha dəqiq desək, Rövşəni və Gülşəninin, Xəlili və Şirəzinin dilində *bən//mən*

¹⁴ Nağısoylu, M.Z. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə” / M.Nağısoylu. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 191 s. – s. 68

¹⁵ Əlizadə, S. Əski Azərbaycan yazısı / S.Əlizadə. – Bakı: Bakı Universiteti, – 1993. – 141 s. – s.73.

paralelliyi işləndiyi halda, Kişvərinin dilində yalnız *mən* variantı işlənir.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində söz köklərində və ya şəkilçilərdə sait səslərin əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu səs əvəzlənmələrinin bir hissəsi söz daxilindəki səslərin bir-birinə təsiri, ya da bir-birinə bənzərliyi, oxşarlığı baxımından dilin təbii inkişafı ilə bağlı meydana çıxmışdır. Sait səslərin əvəzlənməsi, əsasən, tələffüz zamanı baş verir, çünki o dövr əski əlifba qaydalarına görə sait səslət tam qrafik formalarını tapmadığına, hərfi qəlib baxımından diferensiallaşma baş vermədiyinə görə yazı qaydası eyni olsa da, şifahi nitqdə sözlər tələffüz edilərkən onlar bir-birini işlənmə vəziyyətinə uyğun şəkildə əvəz oluna bilirdilər: *əv > ev, av > ov, git > get, tilki > tülkü, əyax > ayaq və s.* XV əsr Azərbaycan ədəbi dil nümunələrində aşağıdakı sait əvəzlənməsinə rast gəlinir:

a ~ ə paralelliyi XV əsr yazılı mənbələrində mövcuddur: *əyağ* *إياغ*, *çəruqdən* *چروقدن* (Rövşəni), *qəra* *قره* (Gülşəni); *qəmu* *قمو* (Xəlili). Nümunələrdən göründüyü kimi sözlərdə sait ahənginə uyğun incələşmə baş verir. Türk dillərinin diferensiallaşması zamanı Azərbaycan dilini digər oğuz qrupu türk dillərindən (türk və türkmən) fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri incələşmə hadisəsinə meyilliyi, incəlik ahənginə uyğunlaşması, tabe olmasıdır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, akustik-fizoloji baxımdan incələşməyə meyillilik tarixən Azərbaycan dilinin fonetik səs təbiətindən yaranmışdır.

o ~ a paralelliyi XV əsr yazılı mənbələrində fəal işləndiyi görünür: *avuc* *أوج*, *qavdun* *قاودون*, *anunçun* *آنونچن*, *avçı* *اوجی*, *aqa* *آقا*, *savurub* *سلووروب*, *qavurğaya* *قاوورغیه*. Tarixi yöndən *a~o* paralelliyinə nəzər salsaq, “a” sait variantı daha qədimdir, dilin sonrakı inkişaf pillələrində bu paralellik yaranmış, son nəticədə müasir ədəbi dildə tamamilə işləkliyi itirmişdir.

ə ~ i // e ~ i paralelliyi XV əsr yazılı ədəbi dil materiallarında, əsasən, söz kökündəki hecalarda açıq saitlərin qapalılığa meyllənməsi baş verir. Belə ki, yazılı abidələrdə eyni söz mənaca dəyişmədən fonetik şəkildə həm “e”, “ə” ilə, həm də “i” ilə yazılmışdır. Ədəbi mətnlərin hərəkəsiz yazılması, həm də “e” səsini göstərən hər hansı bir işarənin olmaması bu variantlılığı bəzən artırır.

da bilər. Araşdırmamızıda imlaya uyğun görünən, əsas diqqəti çəkən nümunələri nəzərə aldığımız: *çəkmiyə* چکمیّه, *dicax* ديجاخ, *nidəram* نیدرم, *parəliyə* پارلیه, *kəsmicax* کاسمیجاخ.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dil mətnlərində, qeyd etdiyimiz kimi, əsas fərq yaradan orfoqrafik xüsusiyyətlərdən biri mənacə dəyişiklik olmadan məxrəcə yaxın olan samitlərin bir-birini əvəzləməsi hadisəsinin baş verməsidir. Bunlar da öz növbəsində məhsuldar, qeyri-məhsuldar olması baxımından abidədən-abidəyə görə dəyişir, həm də bu əvəzlənmələrdə digər türk tayfa dillərinin təsiri, yerli şivələr, daha dəqiq desək, dildaxili və dilxarici faktorlar rol oynayır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün XV əsr yazılı mənbələrindən işlənən bəzi dil faktlarını nəzərdən keçirdək: b (ب) // m (م) paralelliyi: *biş* // *miş*, *kibi* // *kimi*; b (ب) // p (پ) paralelliyi: *tobrağ* // *toprağ*; d (د) // t (ت) paralelliyi: *dapulur*//*tabulur*; q (ق) // ğ (غ) paralelliyi: *qaranğu* // *qaranqu*; q (ق) // x (خ) // h (ح) paralelliyi: *qamu*//*xamu*//*hamu*; x (خ) // ğ (غ) paralelliyi: *artux*//*artuğ*; x (خ) // ğ (غ) // k (ك) paralelliyi: *varmax*//*varmağ*//*varmak* və s.

ق (q; k) // خ (x) paralelliyi XV əsr yazılı abidələrin dilində geniş şəkildə işlənir. Məsələn; “*Bilürəm səndə yoqdur nam ilə nəng*” (Xəlili), “*Əqəbincə qoyubdur çox dikənlər*”, “*Dedi çox səy edənlər bu füsünə*”, “*Firistənin yakar həm pərrü balin; Həqqin nuri ki yakındır nəzərdən*” (Şirazi). Yuxarıdakı nümunələrdən göründüyü kimi, dövrün ədəbi mətnlərinin əlyazmalarında bəzi hallarda k-x, q-x səs əvəzlənməsini özündə əks etdirən sözlərə rast gəlinir: *ok-ox*, *ayıq-ayix*, *qorku-qorxu*, *yakar-yaxar*, *çoq-çok-çox*.

Şirazinin dili üzərində araşdırma apararkən söz sonunda və ortasında işlənən “qaf” hərfi nüsxədə kipləşən-partlayan, kar, dılarxası-yumşaq damaq samiti olan “k” səsini ifadə edir. Mətnin transfoneliterasiyasında “qaf” hərfi daha çox “k” samiti ilə verilərək belə qənaətə gəlinir ki, “*bu səs Şirazinin yaşayıb yaratdığı bölgə üçün daha səciyyəvi olmuşdur və indi də belədir*”¹⁶.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində söz əvvəlində q//x//h paralelliyi əsasən əvəzliliklərdə özünü göstərir: *qamu*//*xamu*//*hamu*

¹⁶ Nağısoylu, M.Z. Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi / M.Nağısoylu. – Bakı, Elm və təhsil, – 2011, – 377 s. – s. 45.

paralelliyi: “Çün yarı fani dünya tək əğyardır xamu” (Hidayət), “*Ki sənsən hamunun, püştü pənahi*”, “*Qamu cünbəndəyə cünbüş verənsən*” (Rövşəni); *qaçan//xaçan: Qaçan ayılıbən özünə gəlür*” (Gülşəni), “*Hər xaçan olsa bərabər, enmiyə gün tək yüzi*”(Hidayət) və s.

Məlumdur ki, bu paralel ekvivalentlik XV əsr yazılı abidələrində geniş işləndiyi halda, hətta XX əsrin əvvəllərinə qədər rast gəlməsinə baxmayaraq müasir Azərbaycan ədəbi dilində *h* samiti sabitləşərək *x* və *q* samitlərini sıradan çıxarmışdı.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “**XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması**” adlanır və dörd yarım fəsildən ibarətdir. II fəslin “**XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik tərkibi və tematik söz qrupları**” adlanan birinci yarım fəsildə leksik normanın tədqiqi üçün dövrün yazılı mənbələrinin leksik faktları qruplaşdırılır, təhlil edilir və zənginliyi və rəngarəngliyi ədəbi dillə canlı danışiq dili arasında körpü rolunu oynadığı vurğulanır. Milli dilimizin inkişafında yeni mövcud tarixi vəziyyətdən yararlanaraq dilə daha da sadəlik, canlılıq, obrazlılıq gətirən xalis Azərbaycan sözlərinin lüğət tərkibindəki rolu və çəkisi haqqında geniş təsəvvür yaratmağa imkan verir. Hamı tərəfindən mənası başa düşülən bu leksik vahidlər xalqın ruhunu, dünyagörüşünü, yaşam tərzini əsrlərdən-əslərə ötürərək leksik normativlikdə əvəz olunmasına heç vaxt ehtiyac duyulmayan, daim aktiv dil faktlarına çevrilmişlər: *ana, ata, ağac, ağ, ağsaq, ac, ay, at, ağır, açıq, bağça, bəy, baş, barmaq, bağ, böyük, dodaq, dağ, daş, düz, diş, dolu, ocaq, ot, odun, otlaq* və s.

XV əsr yazılı mənbələrində müxtəlif sahələri əhatə edən ümumişlək lüğət vahidlərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eyni məzmun və funksiyadan çıxış etdiyi üçün onları ayrı-ayrılıqda geniş bir biçimdə qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab etmədik. Belə ki, daha çox dövrün ədəbi dilinin leksik mənzərəsini canlandıran, bir çox məsələləri aydınlaşdırarkən canlı danışiq dili ilə ədəbi dilin mövqeyini müəyyənləşdirməyə yardımçı olan və zəruri saydığımız bəzi leksik vahidlərin tematik qruplarına nəzər yetirək:

a) qohumluq və yaxınlıq münasibətini bildirənlər: *ata, ana, oğul, baba, qardaş//qarındaş, güyəgü, xatun, ər, qarı, qardaşın oğlu, biliş, qız qardaşı*;

b) yemək, içki, qida məhsullarının adlarını bildirənlər: *süd, ayran, tatlı, aş, dögməc, qatuğ, ətmək, komac, bozlamac, qavurğa, un, tutmac, umac, yağ, pənim, süzmə*;

c) canlıların adlarını bildirənlər: *balıq, qurbağa, yengəc, yarasa, qırlanğıc, köpək, ulağ, qarğa, eşək, örümçək, gögərçin, ördək, kəklik, toğan, it, aslan, tülki, qavan, sunqur*;

ç) bədən üzvlərini bildirənlər: *qarın, bağırsaq, bıq, göz, ayaq, diş, səqal, baş, dil, dodaq, sümük, qan, ayağ, boyun, yanağ, kirpüg, bel, saç, cigər*;

d) əlamət, keyfiyyət, rəng, dad bildirənlər: *yaşıl, al, sarı, yaş, quru, bəzəklü, qatı, ulu, kiçi, əksig, ağ, qara, gizli, örtülü, şirin, sulu yaşıl, qızıl “qırmızı”*;

e) geyim, bəzək anlayışını bildirənlər: *börk, gözlüg, yüzüg, kəmə, könləg, dügmə, tərlik, qurşağ, tac, əsa, qaftan, geyəcə* “*geyim*”, *buncuq, yancuq “pul kisəsi”*;

ə) hərbi anlayışı ifadə edənlər: *oq, yay, qılıç, tir, xəncər, sancaq, çəri, ləşkər, dəmrən, süngü, sipər, xəbərçi, yarağ, sapan və s.*

Qeyd edək ki, XV əsr ədəbi dilində antroponimlərin əhatə dairəsi və işlənmə mövqeyi çox genişdir, tarixi şəxs adlarına xüsusən üstünlük verilməsi dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti, dini-fəlsəfi görüşlərin daha çox tüğyan etməsi ilə əlaqədardır. Dədə Ömər Rövşəni və Seyid İbrahim Gülşəni “Divan”larında Rövşəniyyə və Gülşəniyyə təriqətinin silsiləsini açaraq silsilədə yer alan bütün tarixi şəxslərin adını çəkmişlər. Tədqiqat zamanı onu da müşahidə elədik ki, təkcə Dədə Ömər Rövşəninin dilində Allahın 101 ən gözəl adları – *Əsmaül-hüsna* sadalanır. Ümumiyyətlə, bu dövrdə yaşayıb yaratmış şairlərin teoloji biliklərinin yüksək səviyyəsi XV əsr multikultural dəyərlərin inkişafına təsir göstərir və bu dəyərlərin araşdırılması baxımından geniş, zəngin imkanlar verirdi.

XV əsr ədəbi dilində istifadə olunan toponimlərin (*Təbriz, İstanbul, Aydın, Tirə, Gözəlhisar, Bursa, Gilan Hindistan, Çin, Mosul, Herat, Rum*) işlənmə arealını və üslubi imkanlarını izlədikcə şahid oluruq ki, “*həqiqətən bu qəbildən olan dil faktları mövcud*

vəziyyətin, məkanın yaddaşındır”¹⁷. Müşahidələrimizə əsasən qeyd edək ki, XV əsr Azərbaycan ədəbi dil abidələri təkcə ədəbi-bədii təfəkkürün qüvvətli dil istifadəçisi kimi deyil, həm də orta əsrlər Yaxın Şərq ədəbiyyatını, tarixini, coğrafiyasını hərtərəfli əks etdirmək imkanına malik olan dəyərli mənbə kimi əhəmiyyətlidir və bu baxımdan yeni-yeni elmi tədqiqatlara yol açır.

Tədqiqat işinin II fəslinin **“Müasir ədəbi dildə arxaikləşən sözlər”** adlı II yarım fəslə XV əsr ədəbi dilinin lüğət tərkibində öz tutumu ilə diqqəti cəlb edən qədim türk sözlərindən bəhs olunur. Bu qrupa aid olan leksik vahidlərin böyük çoxluğu forma və mənacə heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan bu gün də müasir Azərbaycan dilində fəal şəkildə işlənir. Bununla yanaşı, tədqiq etdiyimiz dövrün yazılı abidələrinin dilində elə lüğət vahidlərinə də təsadüf olunur ki, onlar dilimizin sonrakı tarixi inkişaf mərhələlərində müəyyən dəyişikliyə məruz qalmış, bir qismi zaman keçdikcə tamamilən dilimizdə işləkliyini itirmiş, digər bir qismi isə ədəbi dildən çıxsada, dilalektlərdə, şivələrdə, hətta canlı danışq dilində öz varlığını qorumuş, başqa bir hissəsi isə fonetik və semantik dəyişikliyə uğramışdır. Bu baxımdan, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənən qədim türk sözlərini üç qismə ayırmaq olar:

1) *leksik arxaizmlər – müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaikləşən sözlər;*

2) *semantik arxaizmlər – semantik dəyişikliyə uğrayan sözlər;*

3) *fonetik arxaizmlər – ilkin mənasını saxlamaqla fonomorfoloji dəyişikliyə uğrayan sözlər.*

XV əsr ədəbi dilinin tarixində özünəməxsus yeri olan klassik ədiblərin söz ehtiyatının tarixi dəyişikliyinə nəzər salsaq, elə sözlərə təsadüf edilir ki, onlar öz dövrlərində görə işlək olduğu halda, müasir dilimizdə tamamilə iz buraxmadan arxaikləşmişlər. Müasir Azərbaycan dilində heç bir izinə rast gəlinməyən bu leksik arxaizmləri *“ölmüş sözlər”* adlandıran Ə.Dəmirçizadə hesab edir ki, belə sözlərin ölməsinin səbəbini mübarizədə məğlub olmaq kimi

¹⁷ Qədimaliyeva, A.F. XV əsr ədəbi dilində toponimlərin üslubi imkanları / – Sumqayıt: – Elmi xəbərlər – sosial və humanitar elmlər bölməsi. – C.17, № 2. – 2021. – s.9-14. – s. 12.

başla düşmək lazımdır¹⁸. Tədqiqat zamanı XV əsr yazılı abidələrinin dilində geniş işlənən, sonradan sıxışdırılıb çıxarılan, bu gün müasir Azərbaycan dili üçün “*ölmüş*” olan bu qədim lüğət vahidlərinin əksəriyyətinə digər mövcud türk dillərinin çoxunda canlı ünsiyyət vasitəsi kimi işlənmə tezliyini müşahidə edirik. Leksik arxaizmlərin bəzilərinə dialekt və şivələrimizdə az da olsa, təsadüf edildiyi halda, bəzən onların canlı dialekt leksikasında da arxaikləşdiyini görürük.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənən qədim leksik vahid olan *ağ* غ¹ sözünün bir neçə mənasına təsadüf olunur. İlk olaraq, “*tor; hörümçək toru*” mənasına nəzər yetirək: “*Dəliklərdə örümçək düzər ağlar*”(Şirazi); “*Danə xalın üçün düşmüş duzağına duz ağ*” (Kişvəri).

XVI əsrə aid “Kəvəmitül-təbir” əsəri üzərində tədqiqat aparan T.Abdullayev həmin abidədə *ağ* sözünün “tor” mənasında işləndiyini qeyd etsə də, başqa yazılı abidələrimizdə rast gəlinmədiyini vurğulamışdır¹⁹. Bəzən tədqiqatçılar *av* lüğəvi vahidinin də “tor” mənasında ifadə etdiyini nəzərə alaraq belə qənaətə gəlirlər ki, *ağ* və *av* sözləri arasında semantik əlaqə var və ikinci söz birincinin variantıdır²⁰. Məsələyə aydınlıq gətirən M.Nağısoylunun fikrincə, “*ağ*” və “*av*” sözlərinin semantikasında bağlılıq olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz.²¹ Əslində, o dönmə üçün dar mənada işlənən *ağ* sözünə nisbətən *av* sözünün daha geniş anlamda söz yaradıcılığında işləndiyinin əsas göstəricisi həmin leksik vahiddən yaranan *avçı*, *avlamaq*, *avlağı* (ov yeri) düzəltmə sözlərinin məhsuldarlığıdır.

Ağ sözünün arxaikləşən digər “*uca, yüksək, hündür*” mənasına Rövşəninin, Hidayətin dilində bu sözdən yaranan *aqlıq* “*ucalıq*”

¹⁸ Dəmirçizadə, Ə. M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi / Ə. Dəmirçizadə. – Bakı: Maarif, – h.1. – 1979. – 268 s. – s. 122.

¹⁹ Абдуллаев Т. Тюркоязычный памятник XVI века «Кавамил ат-табир» / Канд. дисс. / – Баку: 1991. – 140 с. – с. 57.

²⁰ Наджип, Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века (на материале «Хосрау и Ширин» Кутба) / Э.Наджип. – Москва: –1979. – 295 с. – с. 209.

²¹ Nağısoylu M., Sadıqova, S. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı / M. Nağısoylu, S. Sadıqova, – Bakı: Elm, – 2020. – 416 s. – s. 127.

mənasında rast gəlinir: “*Sən bənüm yanumda görsən aqlığı*” (Rövşəni); “*Mana ol iki aləmdə yaqin bil kim, yüz aqlığıdır*” (Hidayət), Yaxud, Hidayətin “*Al niqabını yüzün ağ edə gör sübhgahin*” misrasında da eyni mənzərəni müşahidə edirik. Qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdə aktiv işlənən “*üzün ağ olsun*”, “*üz aqlığı*” frazeoloji ifadələrinin tərkibindəki ağ rəng çalarını deyil, “uca” semantikasını qorumuşdur.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində ağ sözünün hərəkət bildirən “*ucalmaq, yüksəlmək, yuxarı qalxmaq*” mənasına da rast gəlinir: “*Üruc edüb mələk kimi neçün göglərə ağmazsan*”, “*Eşq ilə qılsam ürüc yerdən ağuban gögə*” (Gülşəni).

Ari//ari اری leksik vahidi XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində “saf, pak, təmiz” mənasında işlənmişdir: “*Teyyibü tahir həvəsdən ari dildən istəram*” (Gülşəni), “*Varmadı bir oncalayın, ey əxi, Pakü ari aləm içində dəxi*” (Rövşəni).

XIV əsr abidəmiz olan Qazi Bürhanəddinin dilində aru ارو şəklində işlənərək “təmiz, pak” mənasını ifadə etmişdir: “*Şol ləbi şəhdü kirpügi aruma*” (Q.Bürhanəddin). Nəsiminin və Rövşəninin dilində bu lüğət vahidinin “*çirkli, pak olmayan*” əks mənasını ifadə edən arisiz formasına da rast gəlinir: “*Düşməsin arisiz nəzər ayinənin səfasinə*” (Nəsimi), “*Saqınmasan gəl arisiz xüruşdan*” (Rövşəni). Göründüyü kimi, XV-XVI əsrlərdə ədəbi dilin leksik normasında aktiv işlənən arı//ari sözü (ad-feil omonimliyi) sonrakı dövrlərdə zaman-zaman işləkliyini itirməyə başlayıb. Bu leksik vahidin XVII əsrdən etibarən arxaıqlaşmaya doğru inkişafının səbəbini açıqlayan Q.Abdullayevanın fikrincə, “*nəticədə normalaşaraq ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə girə bilməyən və beləliklə də, arxaik sözlər sırasında dayanan arı sözü müstəqillikdən məhrum olur*”²². Lakin müasir Azərbaycan dilində daşlaşmış “*aydan arı, sudan duru*” frazeoloji ifadəsinin, habelə arıtlamaq (təmizləmək) feilinin tərkibində mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində ortaq türk dilinin arxaik

²² Abdullayeva, Q. A. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi/ Q. A. Abdullayeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2019. –384 s. – s. 200.

qatlarını əks etdirən bir sıra qədim sözlər işlənmişdir. Tədqiqat zamanı türk dillərinin varlığını, ortaqlığını özündə yaşadan qədim lüğət vahidlərinin aktivliyi müşahidə olunur: *ayaq//əyağ* (*badə, qədəh*), *ayıtmaq* (*demək, söyləmək*), *aşlamaq* (*calaq etmək*), *assı* (*qazanc, gəlir*), *çəri* (*qoşun, əsgər*), *uçmaq* (*cənnət*), *damu//tamu* (*cəhənnəm*), *ig* (*xəstəlik*), *yayaq* (*piyada*), *əsən* (*salamat*), *ülüş* (*hissə, pay*), *düş* (*yuxu*), *qırğıl* (*orta yaşlı şəxs*), *ismarlamaq* (*tapşırmaq*), *kömrənmək* (*deyinmək*), *sin* (*qəbir*), *çizginmək* (*fırlanmaq*), *uşatmaq* (*sındırmaq*), *semiz//simiz* (*yağlı, kök*), *onarmaq//önərmək* (*sağlamaq*) və s. bu leksik arxaizmlər bu gün müasir ədəbi dilimizdə işləkliyi tam itirsələr də, bir qismi öz varlıqlarını bəzi dialekt və şivələrimizdə qoruyub saxlaya bilmişlər. Bu da həmin vahidlərin bir hissəsinin müasir dilimiz üçün heç də tam unudulmadığının göstəracisidir, fikrimizcə, bu sözlərin əksəriyyətini yadlaşmış lüğət vahidi kimi göstərmək düzgün olmazdı. Hətta, bəzən həmin dil vahidləri sözlərin kökündə, mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrində (*söz-sav, tanış-biliş, toy-düğün, bər-bəzək, yorğun-arğın*) özlərini mühafizə edə bilmişlər.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində aktiv işlənən sözlərin sonrakı mərhələlərdə semantik cəhətdən fərqliliyinə, əsasən, məna daralması və qismən məna dəyişməsi istiqamətlərinə təsadüf edilir. Sözlərin mənacə bu cür dəyişməsinə həm Azərbaycan ədəbi dilinə aid yazılı abidələrin dilində, həm də dilimizin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində geniş şəkildə izləmək mümkündür.

Semantik daralma dilin tarixi inkişaf dövrlərində olduğu kimi XV əsr ədəbi-bədii dil nümunələrində ən geniş yayılmış semantik hadisədir. Mənacə daralma zamanı cins bildirən sözlərin bəzisi (*kişi, ər, oğlan, qarı*) müasir ədəbi dilimizdə həmin cinsin konkret bir növü kimi reallaşır, yaxud, rəng çalarlarını ifadə edən leksik vahidlər (*ağ, qara, göy, sarı*) əlavə mənalarını itirərək, yalnız rəng mənasında rast gəlinir. Bu, bir yandan çoxmənalı sözlərin bir sıra mənalarından məhrum olması, ya da qarşılaşan yaxınmənalı sözlərin bir-birini sıxışdırması hesabına yarana bilər.

Semantik dəyişmə zamanı söz ilkin mənasından əlavə digər məna çalarları da qazanır. Bu zaman formacə dəyişməyən söz (*düğün, ağır, irişmək, toylamaq, qatlanmaq, yaxmaq*) təkmənalı variantından uzaqlaşaraq çoxmənalı lüğət vahidinə çevrilir, yaxud da

əksinə olur. Başlanğıcda sözün ilkin mənası ilə sonradan qazandığı semantik variantları paralel şəkildə işlənsə də, dilin inkişaf mərhələsində ilkin məna sıradan çıxaraq eyni fonetik quruluşlu, lakin müxtəlif semantik yük daşıyan dil vahidinə çevrilir.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində semantik arxaizmlərin zənginliyinə də təsadüf etdik. Məsələn; *Qara* “böyük, geniş, nəhəng”, “kütə”, “yas” mənasında: “*Qara yerə dirilməgirdürür eşq*”, “*Nedim menkir qara qana bulanmaz*” (Gülşəni); “*Qara tağlar yaşıl səhrayə döndi*” (Şirazi); *Bəg* // *bay* “varlı, zəngin, dövlətli”: “*Kim asisi degəyin yoxsul olana bayın*” (Hidayət); *Qarı* “qoca” // *Qarımacaq* “qocalmaq”: “*Yusif həm bir qarı övrət dəxi*”, “*Qarıdır qəm, sonra səni hiç edər*” (X.Təbrizi); *yemiş* “meyvə”: “*Yemişlü ağacın yemişi tamlar*” (Şirazi); *Xatun* “xanım, qadın”: “*Gəldi xatunlar dedi: Yusif nədür, İşbu aləm şahinin xatunidir*” (X.Təbrizi); *Qızıl* “qırmızı”: “*Qızıl qanə boyayub yüzi ağın*” (Rövşəni) və s.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində elə sözlər var ki, onlar müasir dövrümüzdə gəlib çatana qədər müəyyən fonetik dəyişmələrə uğramışlar. Fonetik şəklini dəyişən bu leksik vahidlərin əksəriyyəti fonetik hadisələrin təsirinə məruz qalaraq dilin inkişaf mərhələlərində müəyyən variantlılığa meyllənmiş, paralellik yaratmış, bir müddətdən sonra variantlardan biri digərilərini sıxışdıraraq ədəbi dildə sabitləşmişdir. Dilin tarixi fonetikasi ilə sıx bağlı olan bu proseslər dövrün poeziyasında müşahidə edilməklə yanaşı, şifahi xalq yaradıcılıq nümunələrində, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qorunmuşdur. Məsələn; *tağ//dağ, yeni//yengi, kiçi//kiçik, uluğ//uluq//ulu, ayrux//ayruq//ayru, qardaş//qarındaş, niyə//nişə, üstə//üsənə, köynək//kömlək//könlək, belə//böylə//şöylə* və s.

Dissertasiyanın II fəslin “**Leksik-semantik söz qrupları**” adlı III yarım-fəsilə leksik-semantik cəhətdən fərqlənən və dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən, onun ifadə imkanlarının genişlənməsinə xidmət edən ən mühüm leksik-semantik göstəricilərdən - sinonim, omonim və antonimlərdən ayrı-ayrılıqda bəhs edilir. Sinonimlərin köməyi ilə dil təkrarçılıqdan, yeknəsəklikdən uzaqlaşır, bir məna ətrafında müxtəlif mənalılıq, üslubi rəngarənglik yaranır, həm də dili bədii cəhətdən zənginləşdirir. Bədii ədəbiyyatda sinonimlərin üslubi imkanlarından geniş istifadə edilir və “*əsas mənasına görə mütləq və*

nisbi eyniyyət təşkil edən”²³ bu sözlər yazıçıların üslubundan asılı olaraq spesifik mənasına, işlənmə mövqeyinə, ifadə tərzinə görə fərdiyyət təşkil edir, seçilir. Ədiblər tərəfindən bu seçim fərdi üslubla bağlı olsa da, məqsəd fikri obrazlı, ifadəli etmək üçün sinonimlərin lazımlı olanını məqamına görə işlətmək, üslubi rəngarənglik yaratmaq, poetik imkanlardan düzgün istifadə etmə bacarığına əsaslanmaqdır. Bu yanaşma ədəbi-bədii dildə sinonim sözlərin mövqeyini möhkəmləndirir, fəaliyyətini genişləndirir, həm də əmələgəlmə üsullarını artırır. Belə ki, yazıçı dilini rəgarəng, gözəl etmək üçün dildəki mütləq sinonimlərlə yanaşı, məzmunu uyğun əsərdə situativ nisbi sinonimlər yaradır.

Tədqiqat zamanı XV əsr yazılı abidələrin dilində sinonim cərgə yaradan sözlərin əksəriyyətinin adlar (isim, sifət, say) və feillərdən təşkil olunduğunu izləyirik:

İsmi sinonimlər: *Ayaq – badə – kuzə – qədəh – kasa – piyalə – cam – sürəhi*: “*Sən əldən qomə ayaq, iç peyapeyi*” (Rövşəni), “*Dolu-dolu bivəfalıq cami kim, nuş etdilər*”, “*Sən içəsən badəvü mən həsrətindən xuni-dil*” (Kişvəri), “*Kimin kasə qılır, kimini kuzə*” (V.Şirazi), “*Nədir gülün qədəhi lələnin piyaləsinə*” (Hidayət), “*Saqilər altun sürəhilər qamu*”(Ə.Təbrizi).

Ay – mah – qəmər – hilal: “*Dönübən bayram ayinə, ol hilal əbruya bax*”, “*Qəmədən şivə çərilü ol gözəl mahi görün*” (Gülşəni), “*Şəmsü qəmər dəngü dəlidir mələk*” (Rövşəni);

Qırmızı – qızıl – al: “*Qızıl qan ilə boyansa saru bənzim nə gəm, nə dil*” (Hidayət), “*Zülfü siyəh yeksu qılıb gər al yanağun görsədür*” (Kişvəri), “*Qırmızı todaqluca, ağ yüzlücə*” (Rövşəni);

Gözəl – gögçək – görklü: “*Sənün gögçəkliğin yanında ol naçarı gögçəkdür*” (Kişvəri), “*Bir gözəl oğlan yol üstündə durar*”, “*Bir qədəh su üçün, ey görklü paşa*” (Ə.Təbrizi) və s.

Feili sinonimlər: *Aymaq/aytmaq – demək – söyləmək – dinmək – danışmaq – ağız açmaq – sözə başlamaq – dil uzatmaq – totağın dəprətmək*: “*Söz degə kim, Ol ayıtmışdı mana*”, “*Bunlar aydır neynədük biz, ey əxi*” (X.Təbrizi), “*Deyən bir, eşidən bir, söyləyən*

²³ Dəmirçizadə. Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – 270 s. – s. 122.

bir” (Xəlili), “*Su girər ağzıma tinər olsam*”, “*Söyləməgil bir süxən dərvış isən, Heç demə kun, məkun dərvış isən*” (Rövşəni), “*Susən ağız açub dil uzadur deməgə raz*”, “*Söz açalumü sözə başlayalum*”, “*Todağın dəprədür xəlq içrə, yəni*” (Şirazi). Müasir ədəbi dilimizdə əsasən bu sinonimik cərgədə *demək-söyləmək-danışmaq-sözə başlamaq* feilləri mənaca sinonim müvaziliyinin eyniliyini qorusa da, *aymaq/ayıtmaq* feili tamamilə arxaikləşərək dili tərk etmişdir. Füzuli rayon şivəsində bu feilin ilkin formasının (aymaq) işləndiyi qeyd olunur²⁴. Müasir dilimizdə *ağız açmaq* ifadəsi mənaca dəyişərək “xahiş etmək”, *dil uzatmaq* isə “müdaxilə etmək, danışarkən həddini aşmaq” mənasında sinonimik cərgədəki mövqeyini itirmişlər.

Dolanmaq – cizginmək – sarımaq – dövrə girmək – həlqələnmək – burulmaq: “*Nöh fələk bir cam içübən cizginür leyli nəhar, Gecə-gündüz dövrə girüb döyünər tərrar məst*”, “*Gah tilənür, gah tolanur, gah ürər*” (Rövşəni), “*Tolanur səni başdan-ayağadək*” (Şirazi), “*Qəddində gözüüm zülfini ta gördü dolanmış, İlan gör özin der ki, necə ərərə sarar*”, “*Arizində iki yandan həlqələndi zülfiniz*”, “*Oddan burulub xaçımlu bir parəvü xandır*” (Hidayət).

Bu sinonimik cərgədəki leksik vahidlərdən yalnız *çizginmək* leksemi “*dolaşmaq, dönmək, fırlanmaq*” mənasında müasir ədəbi dilimizdə işləkliyini itirsə də, o dövr yazılı abidələrin dilində işləkdir. Marahlı bir sinonimik fakt isə “*Gülşəni-raz*” əsərində rast gəldiyimiz *ağıllanmaq* “ayın halqa kimi dövrəyə alınması” mənasında işlədildiyi üçün mənaca yaxın olan bu sıraya əlavə etmək olar: “*Ay ağıllandıvü həm oldu yıl düz*” (Şirazi). Elə həmin əsərdə *ağıllanmaq* lekseminin söz kökündə olan *ağıl* (ay ağılı “*ayın ətrafında görsənən ağ dairə*”) sözünə də təsadüf olunur: “*Ay ağılında ol rəsmə ki yıldız*” (Şirazi).

Tədqiqat zamanı XV əsr yazılı mənbələrində sinonimləri təhlil edərkən misra daxilində sinonimlərin həmcinsliyi - yanaşı işlədilməsi xüsusilə diqqətimizi cəlb etdi. Kişvərinin “*Əbirim, ənbarim, mükim, gəzalim, Çinü Maçinin, Bənəfşəm, sünbülüm, laləm, gülüm, tazə gülüstanım*” misraları ilə başlayan 13 beyitlik qəsidəsi əvvəldən axıra kimi adlarla ifadə olunmuş həmcins sinonimlərdən ibarətdir. Bədi

²⁴ Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası / E.Əzizov. – Bakı: Bakı Universiteti, – 1999. – 354 s. – s. 230.

mətnlərdə sinonimlərin həmcinsliyi əsasən fikri daha aydın, əhatəli, obrazlı, təsirli etmək üçün geniş imkanlar yaradır, eyni zamanda, bir sözün mətn daxilindəki üslubi mövqeyini gücləndirir, başqa bir söz vasitəsilə semantikasını genişləndirir.

Omonimlər. XV əsr ədəbi dilində omonimlərin müəyyən olunmasında xalq dilinə meyillilik, həmin dövrdə ədəbi dilin rolu, yazıçının fərdi üslubu əsas rol oynayır. Bu baxımdan, araşdırma zamanı yazılı abidələrin dilində rast gəlinən bir sıra omonim sözlər var ki, onlar ədiblərin fərdi yaradıcılığı və yaşadığı dövrü ilə bağlı olduğu üçün müasir dilimizdəkindən müəyyən qədər fərqlənir.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində omonimləri mənşəyinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) dilimizin öz lüğəvi vahidləri hesabına – milli sözlərdən yaranan omonimlər; 2) müxtəlif mənşəli lüğəvi vahidlər hesabına – alınma sözlərdən yaranan omonimlər.

XV əsr ədəbi dilində milli səciyyəli omonim sözlərin qədim türkdilli abidlərin dilindəki sözlərlə səsləşməsi, eyni semantikadan çıxış etməsi onların daha qədimdən yaranmasını sübut edir və ortaq türk sözləri kimi səciyyələndirir. Milli sözlərimizdən yaranan omonimlər eyni nitq hissələrinə, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olduğu üçün bunların müəyyən hissəsi semantika, digər hissəsi isə qrammatik xüsusiyyətlərlə bağlı olur. Belə ki, dildə omonim mənaların müstəqil leksik vahid kimi mövcudluğu əks olunsada, digəri qrammatik xarakter daşıyır. Bu baxımdan, biz bunları leksik-semantik, leksik-qrammatik qruplara ayırmadan, ümumi tədqiqatda cəlb etdik.

$ag^1 \rightarrow rəng\ adı; ag^2 \rightarrow hörümcək\ toru; ag^3 \rightarrow böyük, hündür, uca; ag^4 \rightarrow ucalmaq, yuxarıya\ qalxmaq:$ *Boyardı ağ¹ gülün yaşılalə (Rövşəni), “Üruc edüb mələk kimi neçün göglərə ağmazsan⁴” (Gülşəni), “Dəliklərdə örümçək düzər ağlar²”, “Aşağada ikən ağar⁴ yuxarı” (Şirazi);*

$agır^1 \rightarrow böyük\ çəkisi\ olan; ağır^2 \rightarrow dəyərli, qiymətli:$ *“Həm ağır¹ canlıyı qılma kəndünə həmdəm gəliz”, “Eşqi bil, ey mərdi-din, ağır² əmanət yükin” (Gülşəni);*

$dün^1 \rightarrow dünən; dün^2 \rightarrow gecə:$ *“Yerinə dün¹ on deyübdür ruh ilə rəhman əvəz” (Gülşəni), “Dünü¹ gün həsrətin odinə yaqdın”, “Günüm dün² tək qaradur, bir məhi-rüxsardan ayru” (Kişvəri);*

Yazı¹ → çöl, səhra; yazı² → kağız, məktub: “Kişi görər nə olsa başda yazı²” (Xəlili), “Yazıya¹ gəlsün bizimlə ol böylə” (X.Təbrizi).

XV əsr ədəbi dilində məhdud sayda mənşəcə başqa dillərə aid olan omonim sözlərə təsadüf olunur ki, bunlar da müxtəlifliyi ilə seçilir. Belə ki, omonimləşən leksik vahidlər ya eyni formalı əcnəbi dilə aiddir, ya da müxtəlif dillərə (türk, ərəb, fars) mənsub sözlərlə bərabər işlənərək dildə omonimlik yaradır. Qeyd edək ki, milli dil vahidləri ilə alınmalardan ibarət olan omonimlər digərlərinə nisbətən üstünlük təşkil edir:

Yay¹ → kaman; yay² → fəsil; yay³ → yaymaq (feil): “Cəhanə eşqin adım yayəsidiür³”, “Yazın yoxsulu, yayın² gəştəgahi” (Rövşəni), “Yenə ol qaşı yayının¹ dəlisidir” (Kişvəri), “Vay ana kim, özün bu yola yaydı³” (Şirazi);

Sin¹ → qəbir; sin² → yatmaq: “Qəzüb yeri düzələr sana sini¹, Qoyalər həşrədək içində səni” (Gülşəni), “Yedigi sinməzdi² anın canına” (X.Təbrizi), “Gah olur ki, yügürür sinləyi” (Rövşəni).

XV əsr ədəbi dilində leksik-semantik və leksik-qrammatik omonimlərlə yanaşı mətn daxilində təsadüfi “omnimləş”məyə də təsadüf olunur. Dilçilik ədəbiyyatında omonim sayılmayan bu leksik vahidlər – omoqraf, omofon, omoformlar yazılı abidələrin dilində geniş şəkildə istifadə edilərək, əsərlərin bədii dilini daha rəğarəng, ifadəli etmişdir. Bu tipli omonim səciyyəli sözlər şairlərin yaradıcılığında bədii ustalıqla cinasların yaranmasına xidmət etmişdir. Məsələn; Rövşəninin dilində: “Xoş gəzər bağa³ bağdan¹-bağa¹, Bağü² bəndi yoğ ikən düşdü bağa³” beytində rast gəlinən birinci “bağça”, ikinci “ip” mənasında leksik omonim sayılsa da üçüncü bağa sözü təsadüfi omonimləşən (omofon) leksik vahid kimi işlənmiş, müasir dilimizdəki *tısbağa* sözünün fonetik variantıdır və müvəqqəti üslubi cəhətdən yalnız səslənməsinə görə işlənmişdir.

Antonimlər. Yazılı ədəbi-bədii mənbələrdə antonimlərə tez-tez müraciətlər edilir, bütün dövrlərdə bu leksik-semantik söz qrupu məhsuldarlığı ilə seçilir. Belə ki, söz ustaları öz üslublarını daha obrazlı, ifadəli təsvir etmək üçün təzad yaradaraq hadisəyə münasibətini zidd fikirlər üzərində antonimlərlə daha qabarıq formada əks etdirir. Antonimlərin zənginliyi XV əsr ədəbi dilində də geniş müşahidə edilir. Yazılı abidələrin dilində müxtəlif məqsəd,

üslubi məqamlar üçün, həmçinin məfhum və anlayışların qarşılaşdırmaq, müqayisə yaratmaq baxımından mütləq antonimlərlə yanaşı, ayrılıqda bir-birinə zidd olmayan, yalnız mətn daxilində nisbi antonimlik səciyyəsi daşıyan söz və ifadələrə də üstünlük verilmişdir.

Mütləq antonimləri əmələ gətirən leksik vahidlər müxtəlif məzmunlu (zaman, keyfiyyət, kəmiyyət, məkan və s.) və müxtəlif mənşəli sözlər olub, eyni nitq hissəsinə aid olur. Ümumiləşdirmə üzərində antonimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırdıq:

Adlardan ibarət antonimlər: səmiz-aruq, doğru-əgri, əvvəl-axır, ölü-dir, yaxşı-yaman, ayağ-baş, aydınlıq-qarəliq, kiçi-ulu, yoxsul-bay, atlu-yəyag, quru-yaş, yad-biliş, qara-ağ, qışlax-yəylax, az-çox, ac-toq, eniş-yoxuş və s.

Feillərdən ibarət antonimlər: ağlamaq-gülmək, ağlayub-gülüb, ölmüş-dirilmiş, geydirüb-soguntürür, açıb-yummanam, gedər-gəlir, tökər-dolar, bağlar-açar, gələdür-gedərür və s.

XV əsr ədəbi dilində mətn daxilində, müəyyən mühitdə çoxmənalılıq və məcazlaşma hesabına nisbi təzad yaradan sözlərdən geniş istifadə olunur. Belə ki, Kişvəri öz fikirlərini daha obrazlı, qüvvətli çatdırmaq üçün nisbi-mətni antonim yaratmaqla yanaşı, sözlərin semantik “genişliyinə” də üstünlük vermişdir: “*Açux dünyada anun məqamı dar imiş, bildim*”, “*Gəh savıx ah eylərəm, gəh atəşin əfqan bilə*”, “*Can əgər getdisə sən sağ ol, mana candan nə gəm*”. Birinci misradakı *açıq* sözünün antonimi *bağlı* olduğu halda, onu poetik baxımdan *dar* sözü ilə qarşılaşdıraraq *açıq* sözünü *geniş* mənasına (açux dünya) keçid edir. Yaxud, *soyuq* sözünün antonimi *isti* olduğu halda, *atəşin* (atəşli) sözü ilə ziddiyyət üslubi çalarlıq yaradır. Bütün nisbi antonimlərdə olduğu kimi, bu nümunələrdə kontrast təzad yoxdur. Şübhəsiz ki, dövrün dil mənzərəsində normalaşan bu nisbi yanaşma şairlərin yaradıcılığında heç də təsadüfi olmamış, bədii təsir gücünü artırmaq məqsədilə mətn daxilində antonimlik yaratsalar da, ifadə etdikləri anlayışların mənalı arasında yaxınlıq var, yəni fərdi üslubdan irəli gələrək təzadlar obrazlılıq üzərində qurulur.

“XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin frazeologiyası” adlanan sonuncu yarımfəsildə XV əsr ədəbi dilində frazeologiyanın leksik-semantik, qrammatik istiqamətdə səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılır,

həmin dövr yazılı abidələrin dilindəki fərdi dil üslubundan irəli gələn bir sıra əlamətlər tədqiqatə cəlb olunur. Yazılı mənbələrdə fraqmental olaraq hazır formada ədəbi dilə gətirilən frazemlərin şəkil və məzmun sabitliyi qorunaraq saxanılır, yazılı ədəbi dili canlı danışq dilinin maddi-mənəvi kaloritinə uyğunlaşdırmaq cəhdi kimi səciyyə daşıyır. Bəzən misralarda iki-üç idiomun bir yerdə yanaşı işləndiyini, misranın tamamilə idiomlardan təşkil olunduğunu görürük: *“Tolanır səni başdan-ayağadək”*, *“Söz açalımü sözə başlayalum”* (Şirazi), *“Basdayam dilimin dağına daim adın”*, *“Açdı bizim könlümüzün pasını”* (Rövşəni).

Frazemlər dilin inkişaf dövrünün XV əsrə qədərki leksik-semantik və qrammatik xarakterini təsəvvürdə canlandırır, həm də dil vahidi kimi sərbəstliyini tamamilə itirmədiyini göstərir. Belə ki, *“dönə yerim vardan yoğə”* ifadəsi *“vardan yox olmaq”*; *“canım yanıb döndi tağə”* ifadəsi *“canına od qoymaq”*, *“ürəyinə dağ çəkmək”*; *“tən kül olub sovrulmağə”* ifadəsi *“yanıb kül olmaq”*, *“ağzıma iman qoyub”* ifadəsi *“dinə-imana gəlmək”*; *“ölümün əlimdə olacaxdır”* ifadəsi *“əlimdən xəta çıxacaq”*, *“əli qana batmaq”* kimi idiom modelləri əsasında formalaşdığını, törədiyini görürük.

XV əsr ədəbi dilini səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri də ümumxalq danışq dilində formalaşmış əxlaqi-didaktik motivlərin şərhinə üstünlük verilməsi, atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli-nəsihətamiz aforizmlərdən geniş istifadə edilməsidir. Maraq üçün bəzi faktlara müraciət edək: *“yaz bir çiçəklə yazlamaz”*; *“bir əldə iki qarpuz tutmağ olmaz”*, *“yerin qulağı vardır ahəstə söylə sözün”*; *“ağrımaz barmağa əski sarə bilməm”*; *“ağlamaz özü düşün”*; *“yanar quru, yananda daxi yaş”*; *“bir qapu bağlarsa, açar bir dəxi”*; *“əkdüğünü biç deyü”*; *“bal deyəninin ağzı bal olmaz”* və digər nümunələrdə nisbətən forma müxtəlifliyi müşahidə olunsə da, məzmun yaxınlığı və paraleliyi ilə semantik sabitliyini qorumuşdur.

Azərbaycan ədəbi dilindəki frazeoloji vahidlər, metaforik ifadələr təkcə ədəbi dildə estetik məqsədləri yox, kommunikativ məqsədi də eyni dərəcədə izləyir, maksimum səviyyədə ahəngdarlıq yaradır. Dilimizin inkişaf tarixində, xüsusən XV əsr ədəbi-bədii dilimizdə klassik üslubda frazemlərə xüsusi əhəmiyyət verilməsi həmin dövrün canlı xalq dilinin ədəbi dil çərçivəsində

bədiiləşməsinə, ədəbi dilin isə xəlqiləşməsinə güclü təkan vermişdir.

Dissertasiya işinin III fəslı “**XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində söz yaradıcılığı**” adlanır. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində uzun tarixi inkişaf yolu keçərək müəyyən dövrlərdə daha da zənginləşən və sözyaratma imkanlarından lazımınca yararlanan söz yaradıcılığı prosesi geniş vüsət almışdır. Dövrün söz ustadları sadə sözlərlə yanaşı, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən özünəməxsus, yaradıcı şəkildə istifadə etmiş, zəngin üslubi imkanlardan bəhrələnmiş, canlı danışıq dilində olan mənə rəngarəngliyini poeziyaya gətirmişlər. Tədqiqat zamanı XV əsr Azərbaycan yazılı abidələrində bu prosesin daşıyıcıları olan dil vahidlərinin morfoloji və sintaktik yolla əmələgəlmə üsulları nəzərdən keçirilir.

III fəslin “**Morfoloji yolla söz yaradıcılığı**” adlanan birinci yarımfəslində XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji yolla sözyaratma prosesi, yəni söz kökünə sözdüzəldici şəkılçılərin artırılması nəticəsində lüğət tərkibinin zənginləşməsi üsulunun daim aktual olması, məhsuldarlığı ilə seçilməsinə toxunulmuşdur.

Tarixi-müqayisəli aspektdə XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan sözdüzəldici şəkılçılərin lüğət tərkibinin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsindəki həlledici roluna nəzər salınır, bu şəkılçılərin köməyi ilə yaranan düzəltmə sözlər müasir dildə olduğu kimi, tarixən bütün inkişaf mərhələlərində aparıcı mövqeyi, rəngarəng, müxtəlif semantikalı leksik vahidlər yaratması, mənə bütövlüyünü qoruması göstərilir. Bu leksik şəkılçılər eyni məqsədə - dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə çalışsalar da, işlənmə mövqeyinə, ünsiyyətdəki roluna, ifadə etdikləri mənələrə və daxil olduqları söz qruplarına görə fərqlənirlər. Tədqiqat zamanı leksik morfemləri nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, onlar dilimizin daxili inkişaf qayda-qanunları əsasında formalaşaraq, özünəməxsus xüsusiyyətlərini, məhsuldarlığını qoruyaraq müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmışlar. Lakin bu şəkılçılərdən bəziləri sabit normativliyini ardıcıl şəkildə davam etdirsə də, digərləri məhsuldarlığını azalan xətt üzrə itirərək passivləşmiş, az qismi daşlaşmış, söz kökündə ərimişdir. Bu da sözdüzəldici şəkılçılərin eyni xətt üzrə inkişaf etməməsindən, işlənmə mövqeyinin sabit olmamasından xəbər verir.

XV əsr yazılı mənbələrində işlənən leksik morfemləri ad düzəldən şəkilçilər və feil düzəldən şəkilçilər başlığı altında ayrılıqda araşdırmağı daha məqsədəuyğun hesab etdik.

Adlardan ad düzəldən şəkilçilər: *-lığ/-liğ* لىغ , *-liq* لىق , *-lik* لىك , *-luğ* لوع , *-luq* لوق , *-lux* لوخ , *-lük* لوك şəkilçisi tarixi məhsuldarlığını bütün dövrlərdə olduğu kimi, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində də qoruyub saxlayır, hətta imkanlarını daha da genişləndirmişdir. Bu morfoloji əlamət ardıcıl inkişaf xətti keçərək həm isim, həm də sifət düzəldən şəkilçi kimi söz köklərinin (isim, sifət, əvəzlilik, say, zərf) sonuna birləşərək müxtəlif mənalı – məkan, zaman, keyfiyyət, hal-vəziyyət, topluluq, mücərrədlik və digər mənalarnı ifadə edən yeni leksik vahidlər yaradır. Yazılı abidələrin dilində *-lıq*⁴ şəkilçisi ilə əmələ gələn mücərrəd anlayışlı sözlər digər mənalı düzəltmə sözlərə nisbətən çoxluq təşkil edir:

a) mücərrəd məfhumu bildirən düzəltmə sözlər: *ayruluq, sayruluq, savuxluğ, oyağlıq, irəq, sağlıq, aşağılıq, ulaq, doğruluq, bilişlik, yokluq, darlıq* və s.

b) keyfiyyət anlayışı bildirən düzəltmə sözlər: *əqrilik, şirinlik, naziklik, quruluq, qaranuluq, ululuq, əsrüklük, yürəksizlik* və s.

c) kəmiyyət anlayışı ifadə edən düzəltmə sözlər: *artuqluq, çokluk, ikilik, birlik, altı ayuluq* və s.

ç) müəyyən peşə, vəzifə, sənət, məşğuliyyətlə bağlı yaranan düzəltmə sözlər: *pirlik, qulavuzluq, mürşidlik, vəlilik, oğlanlıq, baylıq, şahlıq, sultanlıq, ustadlıq* və s.

d) yer, məkan məzmunu bildirən düzəltmə sözlər: *qamışlıq, yaxınlıq-iraklıq, şumluq, kolluq* və s.

XV əsr yazılı abidələrində *-lıq*⁴ şəkilçisi bəzən *-maq*² məsdər şəkilçisi ilə birləşərək fəlin məsdər formasını substantivləşdirməklə yanaşı, həm də yeni yaranan düzəltmə sözə mücərrədlik verir: *dönməqlilik, bozulmaqlıq, satmamaqlıq, verilməklilik, getməklilik* və s.

-çı, -çi (چى) şəkilçisi dilin inkişaf dövrlərində tarixi məhsuldarlığını saxlamaqla, XV əsr yazılı abidələrinin dilində də sənət, peşə, məşğuliyyət, keyfiyyət məzmunlu yeni sözlərin yaranmasında yaxından iştirak edir:

a) hər hansı bir peşə, sənətlə, işlə məşğul olan şəxsi ifadə edən sözlər: *şirəçi, aşçı, boyaqçı, toğancı, dilənçi, süpürgəci* və s.

b) insana aid hər hansı keyfiyyəti bildirən sözlər: *yalançı, xəbərci, iftiracı, dəvacı, bəlaçı* və s.

c) müəyyən bir hadisənin iştirakçısına çevrilən şəxsi bildirən sözlər: *təmgaci, yəğmacı, təlancı, araçı, duaçı* və s.

-lu, -lü (لو) şəkilçisi XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində adlardan müxtəlif semantikaya məxsus yeni sifətlər əmələ gətirir, məhsuldarlığı ilə seçilir: *sevgülü, yüzlü, güclü, bəzəklü, xaçumlu, qanlı, qutlu, yarpaqlu, yazuqlu* və s.

Dilin bütün inkişaf mərhələlərində sözyaratma prosesindəki məhsuldarlığını qoruyan *-li⁴* şəkilçisi müasir ədəbi dildən yalnız yazılışına görə fərqlənir. Belə ki, dörd variantlı olan bu morfem XV əsr ədəbi dilində özünü *-lu/-lü* fonetik variantında bir imla formasında (لو) yazılması ilə müşahidə edilir. Ahəng qanununun pozulması halı kimi qəbul olunan, tərkibində “a” səsi olan bir hecalı və sonuncu hecası “a” saiti ilə bitən sözlərə *-lu* variantı ilə yazılması diqqətimizi çəkdi: *yağlu, daşlu, yaşlu, atlu, tathu, yarpaqlu*. Bəzən də, söz kökü ilə şəkilçi arasındakı ahəng uyumsuzluğu digər damaq və dodaq saitləri arasında da görürük: *bəzəklü, yemişlü, xaçumlu, yazuqlu*. Maraqlıdır ki, XV əsr ədəbi dilində *-lu* şəkilçisi isimlərlə yanaşı, sifətlərə də artırılaraq yeni məzmunlu sifət yaratmaqla, daha çox üslubi mövqedən keyfiyyətin üstünlüyünü qabartmış olur: *təmüzlü, əksüklü...* “*Nalə kim göynüklü dillərdən gəlir*” (Ə.Təbrizi).

daş (داش) şəkilçisi XV əsr yazılı abidələrin dilində həmrəylik, birgəlik, şəxs anlayışını bildirir, ədəbi dilin bütün inkişaf dövrlərində bir fonetik variantda mövqeyini qoruyur: *yoldaş, sirdaş qardaş, əmikdaş, qarındaş, nəzərdəş, xoşdaş, kindaş, dindaş*. Nümunələrin içərisində yer alan *əmikdaş* sözü “süd qardaşı” mənasına işlədilmiş, lakin bu gün müasir dilimizdə arxaik leksik fakt kimi tamamilə işləkliyini ititmişdir.

XV əsr ədəbi dilinə aid seçilən nümunələrdə *-daş* şəkilçisi ilə yaranan *qardaş/qarındaş* paralelliyini müşahidə edirik. Bu lüğət vahidinin quruluşu haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu məsələ tədqiqat işində geniş sərh olunur və vurğulanır ki, söz yaradıcılığında *-da+əş* mürəkkəb formasının tərkibindəki fonetik hadisə zamanı müxtəlifcinsli saitlərin yanaşı gəlməsi, nəticədə e saitinin düşməsi *-daş* morfeminin yaranmasına səbəb olmuşdur.

-cık, -cik, -cuq, -cük (حیک, جوق, جوق, جوق) şəkilçisi əlavə edildiyi sözə kiçiltmə məzmunu qazandıraraq lüğət tərkibini zənginləşdirir, nitqi daha da obrazlı, sadə edir: *quzucuq, oğlancıq, gəlincik, paracuq* və s.

XV əsrə aid yazılı mənbələrdə -cıq şəkilçisi ilə I şəxs mənsubiyyət şəkilçisi birləşərək -cığım, -ciyim, -cuğum, -cüyüm şəklində işlənərək əzizlənmə, oxşama mənasında yeni isimlər yaradır: *yüzücügüm, atacığım, anacığım, gözlicigim, çaqmacığım, qavlıcığım, yanlıcığım, yançağım, dilrübacugum, bivəfacugum* və s.

XV əsr ədəbi dilində təsadüf olunan başqa bir maraqlı forma isə -cıq⁴ şəkilçisinin -az, -əz ünsürü ilə birləşməsindən yaranan -cığaz, -ciyəz, -cuğaz, -cüyəz şəkilçisidir ki, əlavə edildiyi sözə yazıqlıq, acizlik məzmunu aşılır: *bitcügəzin, börkcigəzim, qulcuğazunəm, sözcigəzim* və s.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində adlardan ad düzəldən şəkilçilər içərisində alınma şəkilçilər də sözyaratma prosesində aktiv iştirak edərək yeni məzmunlu sözlər yaradır, milli şəkilçilərlə mənə etibarı ilə yaxın, ya da əks mənəli olur. -dar, -stan, -zar, -şən, -gah, -xana, -zadə morfoloji əlamətləri ilə yanaşı, -bi, -na, -la, -ba ön şəkilçilərinin aktivliyinə də şərait yaranır, əsrin ortalarından başlayaraq güclü təkanla dildə milliyyə qayıdış, xəlqiləşmə və demokratikləşmənin sürətlənməsi bu tip alınma şəkilçilərin mövqeyini zəiflədərək yerini milli şəkilçilərə verir, hətta alınma şəkilçili sözlərin özü milli şəkilçilər qəbul edərək ümumişləkliyə doğru fəallaşırdı.

Feillərdən ad düzəldən şəkilçilər: -ış, iş, -uş, -üüş (ایش//اوش) şəkilçisi feil köklərinə əlavə edilərək hərəkət, hadisə məzmunlu yeni lüğət vahidləri yaradır: *yağış, sögüş, öpüş, biliş, yokış, eniş, baxış, axış, görüş* və s.

-aq, -ək, q, -k (اق, اك) şəkilçisi müasir dilimizdə olduğu kimi XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində də feil köklərindən müxtəlif - əşya, vəziyyət, alət məzmunlu isimlərin yaranmasına köməklik edir: *qurşağ, qonağ, dirək, yatağ, sorağ, yarağ, yığnaq* və s.

-iq, -ik, -uq, -ük (ايق, اوك, اوق) şəkilçisi XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində feil köklərinə artırılaraq adyaratma prosesinə xidmət edir: *bitik, buyruq, sınıx, kəsük, böyük, yırtuq* və s.

-*mac*, -*məc* (ماج) XV əsr yazılı abidələrində az da olsa, təsadüf olunur, əsasən, feil köklərinə əlavə edilərək “yemək, xörək” məzmunlu isimlər əmələ gətirir: *dögməc*, *kömək*, *tutmac*, *bulamac*, *bozlamac*. Bu qədim leksik faktlar bu gün ədəbi dilimiz üçün arxaikləşsə də, bəzi şivələrimizdə izlərinə rast gəlmək olur.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində sözyaratma prosesində yaxından iştirak edən -*maq//mək*, -*ma//mə*, -*ı//u*, -*ıçı//ici*, -*qı*, -*ki*, -*qu*, -*kü//ğı*, -*gi*, *ğu*, -*gü*, -*ğın*, -*gin*, -*ğün*, -*gün*, -*qan//ğan*, -*t//d* sözdüzəldici şəkilçilərinin rolu geniş təhlil edilmişdir.

Feil düzəldən şəkilçilər. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində feildüzəltmə prosesi müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, adlara və feil köklərinə müəyyən leksik şəkilçilər artırmaqla yaranır, lakin düzəltmə feilləri yaradan morfologiya əlamətlər heç də eyni dərəcədə yayılmamış, bir qismi yazılı abidələrin dilində aparıcı mövqeyə malik olsalar da, digər qismi azlıq təşkil edir, bəzən söz kökləri ilə qaynayıb-qarışaraq varlıqlarını itirmişlər.

-*la*, -*lə* (لا) şəkilçisi ən məhsuldar şəkilçilərdən biri kimi çıxış edir və adların sonuna əlavə edilərək müxtəlif məzmunlu leksik vahidlər yaradır: *ağırla-*, *dişlə-*, *güneylə-*, *qırxla-*, *dırnaxla-*, *toyla-*, *ovla-*, *aşla-*, *sayuxla-*, *şirinlə-* və s.

Bir məqamı da qeyd edək ki, XV əsrə aid yazılı abidələrin dilində -*la*² şəkilçisi ilə yaranan *tanla//danla* “sabah” mənasını ifadə edən düzəltmə sözə də təsadüf olunur və bu söz məzmunca hərəkəti deyil, zaman anlayışını ifadə edir: “*Düzər hər danla ol üzünə yağı*” (Rövşəni), “*Demə danla çün bu gündür istədiğün danlada*” (Gülşəni). Azərbaycan ədəbi dilinə aid müxtəlif dövr abidələrində *tanla* şəklində rast gəlinən bu tip zaman zərflərinə Şərqi Türkünstan yazılarında, əski özbək dilində geniş əks olunur²⁵.

-*lan*, -*lən* (لن, لَن) şəkilçisi söz yaradıcılığı prosesində yeni məzmunlu düzəltmə feillər əmələ gətirir və məhsuldarlığı ilə müşahidə olunur: *yanğılan-*, *çiçəklən-*, *yapraqqlan-*, *süslən-*, *bağlan-*, *qatlan-*, *həlqələn-*, *atlan-*, *uslan-*, *diklən-*, *budaqlan-* və s.

²⁵ Щербак, А.М. Грамматика староузбекского языка / А.М.Щербак. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, – 1962. – 276 с. - с. 186.

XV əsrə aid Xəlilinin “Firqətnamə”sində -lan² şəkilçisinin feilin gələcək formasının inkarına artırılması diqqətimizi cəlb etdi: *Görüb görməzlənürsən, ha gedürsən, Neçün fəryadum eşitməzlənürsən?* (Xəlili). Göründüyü kimi, bu forma ədəbi dil faktından daha çox canlı danışiq dil faktı səciyyəsi daşıyır.

-laş, -ləş (لاش, لش) şəkilçisi müasir dilimizdə məhsuldar şəkilçi kimi söz yaradıcılığında iştirak etsə də, araşdırma obyekti kimi götürdüyümüz XV əsr yazılı abidələrinin dilində -la², -lan² şəkilçisinə nisbətən az məhsuldarlığı ilə seçilir: *dolaş-, sözləş-, qucaqlaş-, dodaqlaş-, söyləş-, tanlaş-, inləş-, ağlaş-*.

Deməli, eyni mənşədən qaynaqlanan hər iki morfoloji əlamətin (-lan², -laş²) sözyaratma prosesində özünəməxsus müstəqil rolu var: bu morfemlər müəyyən fərqli məna xüsusiyyətləri ilə seçilir, verilən nümunələrdə açıq şəkildə növ, ya da məna bildirməsi fərqliliyi müşahidə olunur.

XV əsr yazılı mənbələrində -al, -əl, -l; -ar, -ər; -a, -ə; -da, -də; -ət, -t; -ır, -ir, -ur, -ür; -ı, -i, -u, -ü; -dar, -dər, -tar şəkilçiləri də feilyaratma prosesində məhsuldar və qeyri-məhsuldar xidmətləri ilə müşahidə olunur. Dövr üçün arxaikləşən -ux morfeminə *yoluxmaq*, -sa şəkilçisinə isə yalnız *susamaq* feillərinin tərkibində rast gəlinir.

III fəslin “**Sintaktik yolla söz yaradıcılığı**” ikinci yarımfəslində lüğət tərkibini zənginləşdirən üsullardan biri olan sintaktik yolla sözyaratma prosesindən bəhs olunur. Sintaktik yolla yaranan leksik vahidləri qrammatik cəhətdən əmələgəlmə üsuluna və vahid söz kimi formalaşmış-formalaşmamasına nəzərən mürəkkəb sözlər və tərkibi feillər bölgüsü üzrə tədqiq edilir.

Mürəkkəb sözlər. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan leksik vahidləri aşağıdakı şəkildə tədqiq olunur:

a) hər iki komponenti isim olan mürəkkəb sözlər: *qolbaq, qarnıqulu, bağrıqan, gözucu, gülbədən, şahsüvar, gülçöhrə və s.*

b) komponentlərdən biri sifət və digəri isim, sifət, say olan mürəkkəb sözlər: *qarabaş, yalınqat, ikiyüzlü, gözbağlayıcı, yalınayağ, şirinzəban, bədkişlik, nazikbədən, günəşsurətli və s.*

Eyni sözlərin təkrarı yolu ilə yaranan mürəkkəb sözlər daha çox nitq fəaliyyətində fikri emosional, qüvvətli ifadə etmək üçün

istifadə edilir, ədəbi dildə üslubi cəhətdən harmoniya, rəngarənglik, ahəngdarlıq yaradır. XV əsr yazılı mənbələrində bu tip mürəkkəb sözlərdən geniş istifadə edilmişdir.

1) komponentləri türk mənşəli olanlar: *bir-bir, qat-qat, dağ-dağ, çox-çox, dilim-dilim, qapı-qapı, sevinə-sevinə, otlu-otlu və s.*

2) komponentləri ərəb mənşəli olanlar: *qətrə-qətrə, dəf-dəfə, ləhzə-ləhzə, səf-səf, şarhə-şarhə və s.*

3) komponentləri fars mənşəli olanlar: *san-san, xoş-xoş, parə-parə, bənd-bənd, dəm-dəmə, yar-yar və s.*

XV əsr aid yazılı mənbələrinin dilində təqlidi sözlərin təkrarına poetik fiqur kimi üstünlük verilmiş, qədimlik elementi hesab olunan bu əlamətlər canlı dil faktları kimi dili daha da sadə, obrazlı, emosional etmişdir: *gav-gav, çin-çin, zır-zır, hey-hey, gəc-gəc və s.*

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb sözlərin böyük bir hissəsi yaxın mənalı (*can-baş, işin-gücün, qoyun-quzu, yüz-göz, tağ-taş, əl-qol, ad-san*) sözlərin və əks mənalı (*iç-taş, başdan-ayağa, biliş-yad, yaxşı-yəman, dəlü-uslu, acı-datlu, quru-yaş*) sözlərin birləşməsi nəticəsində də əmələ gəlir.

Tərkibi feillər. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində tərkibi feillər iki istiqamətdə tədqiq edilir:

1. *Komponentləri adlardan və köməkçi feillərdən yaranan tərkibi feillər.* Bura *ol//bol, et, eylə, qıl* köməkçi feilləri ilə adların birləşməsi nəticəsində yaranan leksik vahidlər daxildir: *tuş ol-, quş ol-, qara bol-, viran bol-, bədnam eylə-, şam eylə-, qan eylə-, səbr et-, xəlvət et-, viranə qıl-, əsrüklük qıl- və s.*

2. *Müstəqil feillərlə yaranan tərkibi feillər.* Birinci komponenti feili bağlama ikinci komponenti müstəqil feillərdən yaranan tərkibi feillər aşağıdakı yollarla yaranır:

a) *-a, -ə feili bağlama + gör-* müstəqil feil: *ola gör-, yalvarə gör-, öldürə gör-, verə gör-, keçə gör-, tanuya gör-.*

b) *-ib, -ib, -ub, -üb feili bağlama + müstəqil feil:* *diz çöküb gey-, səvinüb get-, dönüb dur-, gözdüb gözlə-, sürülüb ged-.*

c) *-yu, -yü feili bağlama + müstəqil feil:* *yürüyü gəl-, deyü bas, deyü dut-, ağılyu gül-, istəyü gəl- və s.*

Dissertasiyanın IV fəslə "XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində qrammatik norma" adlanır və qrammatik normanın tədqiqinə həsr

olunur. Bu fəsildə qrammatik normalar sözügedən dövrə aid əldə olan ədəbi mətnlərin materialları əsasında ümumi qrammatik kateqoriyalar prizmasından araşdırılır, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı ilə sabitləşmiş qrammatik kateqoriyalar üçün səciyyəvi olan başlıca xüsusiyyətlər izah edilir və bu kateqoriyaların hər birinin ayrı-ayrılıqda fərqli keyfiyyətlərinə nəzər yetirilir. Ədəbi dil tarixində özünəməxsus yeri olan qrammatik kateqoriyaları ismi və feili qrammatik kateqoriyalar şəklində ayrıca olaraq tədqiq edilir.

IV fəslin “**İsmi qrammatik kateqoriyalar**” adlı birinci yarımfəslində Azərbaycan dilinin inkişaf tarixində sabitləşən, cilalanan ümumi qrammatik kateqoriyaların hər birinin ayrı-ayrılıqda özünəməxsus xüsusiyyətləri və fərqli əlamətləri nəzərə alınaraq tədqiqatə cəlb olunur.

Azərbaycan dilində hal kateqoriyası həmişə *söz kökü+hal* şəkilçisi struktur modelində olmuş, digər qrammatik kateqoriyalara nisbətən daha erkən dövrlərdən formaca dəqiqləşməyə, normalaşmağa başlamışdır. Yazılı mənbələr üzərindəki araşdırmalardan bəlli olur ki, hal sistemində dilin əsas qrammatik qaydaları qalmaq şərti ilə nisbətən müəyyən dəyişikliklər: semantik diferensiallaşma; halların işlənmə yerinə görə əvəzlənməsi; morfoloji göstəricilərinin istifadədən qalması, yaxud fonetik dəyişimi; bəzən öz funksiyasını itirərək başqa kateqoriyaya keçidi (*-ın, -in qədim alət-birgəlik hal şəkilçisinin “ilə” qoşmasına “güzaştı”*), sözyaratma prosesində yer alması (*-ra, -rə, -ru, -rü, -ğaru, -ğərü, -ın, -in qədim hal göstəricilərinin zərfdüzəldən leksik şəkilçi kimi iştirakı*) və s. kimi dildaxili qrammatik hadisələr baş vermişdir.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində də hal kateqoriyasının ifadə edən altı hal formalarının geniş işlənmə tezliyini bütün dil yaruslarında eyniliyini qoruyaraq forma və semantik cəhətdən sabitləşməsi müşahidə olunur, lakin bəzi fərqli xüsusiyyətlərə (variantlılıq, halların semantik cəhətdən biridigərini əvəzləməsi, ifadə vasitələrinin diferensiallaşma və dəqiqləşməsinin tam başa çatmaması, məkani və qrammatik halların qarşılıqlı əlaqəsi, morfoloji əlamətlərin bəzilərinin fərqliliyi, hallarla qoşmaların zəif münasibəti, dilimizin qayda-qanunlarına bəzi formaların, yad ünsürlərin (qıpçaq-karluq, çağatay) təsiri) rast

gəlinir və tədqiq edilərək geniş şərh olunur. Qısa şəkildə ədəbi dildə norma fərqliliyi yarıdan bəzi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirək:

1) yiyəlik halın -ı⁴ oğuz elementi ilə yanaşı, sonu samitlə bitən sözlərə əlavə edilən -nı⁴ çağatay elementinə də təsadüf olunur: *fələknin, Hidayətnin, könlümünin*.

2) -a//ə yönlük hal forması ədəbi normada tam özünü göstərsə də, az da olsa -ğa, -ğə formasının paralelliyinə təsadüf olunur: *qanımgə, köksümğə, gözlərimğə, saçınğə, uyxumğə*.

3) qədim yönlük-istiqlal halın morfoloji əlaməti olan -ğaru (غارو), -xaru (خارو//خرو) varianlarının izinə XV əsr Azərbaycan abidələrində təsadüf olunur: *daşğaru//daşxaru//dışxaru*.

4) -ru//rü, -ra//rə morfoloji göstəricilərinin izlərinə bir neçə sözdə rast gəlinir: *taşra, ilərü, içərü*. Hətta, yazılı abidələrin dilində rast gəlinən *xancaru//hancaru* “necə, nə cür”, “haraya” mənasında ilənən sözün də tərkibində (*xanc//hanc + aru*) -aru yönlük halın morfoloji qalığıdır: “*Xancaru kim seyr edüb şol xublara sultan yürür*” (Hidayət).

5) samitlə bitən isim təsirlik halda -ni morfoloji əlamətini qəbul edir: *ağzınni, ögüşni, qədrimni, bağrınni, sizni*.

6) təsirlik halın saiddən sonra -yi şəkilçisinin əlavəsi ilə düzələn forması geniş yayılmışdır: *kişiyi, qovğayi, dünyayi, bəlayi, dəvayi, pərdəyi*.

7) çıxışlıq halın -dın, -din morfoloji əlaməti həm açıq, həm də qapalı formada işlənmişdir: *Həsəndin, səndin, andın, ağzıdın*.

8) -ın, -in şəkilçisi ilə yaranan *alət-birgəlik hala* leksik vahidlərin tərkibində müşahidə edilir: *qışın, yazın, əvvəlin, için-taşın*.

İsmə məxsus kateqoriyalar sırasında mənsubiyyət, kəmiyyət və xəbərlilik kateqoriyaları konkret nümunələr əsasında geniş tədqiq olunur. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində bu kateqoriyalar norma səviyyəsindədir və işlənmə mövqeyinə görə sabitdir. Müasir ədəbi dildən fərqli bir sıra fərqli xüsusiyyətlər izlənilir. Məsələn; XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində III şəxsin təkini bildirən qədim forma olan *durur//dürür* bütün adlara qoşularaq xəbərlilik məzmunu yaradır: *aləmdürür, torpağdurur, gündürür, yuqdurur, çoqdurur*; kəmiyyət məfhumlu *yüğüş, varı, köp, artıq, az, çox, tümən, küll, qalaba* kimi sözlərə geniş təsadüf edilir.

IV fəslin “**Feili qrammatik kateqoriyalar**” adlanan II yarımfəslində feilə aid inkarlıq və zaman kateqoriyalarının ayrı-ayrılıqda səciyyəvi əlamətləri, xüsusiyyətləri araşdırılır. Mütləq və ya nisbi formada hərəkətin, əlamətin yoxluğunu əks etdirən inkarlıq anlayışı leksik, həm də qrammatik vasitələrin köməyi ilə yaranır. Bu sahədə tədqiqatın əhatə genişliyi və həcmi nəzərə alınaraq, yalnız inkarlıq kateqoriyasının feilə aid morfoloji üsulla yaranmasından bəhs edilir.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində inkarlıq kateqoriyası müasir dilimizdəki *-ma*, *-mə*, *-m* şəkilçiləri vasitəsilə yaranır, intensivliyi ilə müşahidə olunur: *Dust gülini görməyən*, *canın ana verməyən*, *Ağlayuban halına gülməmişən*, *ey könül (Gülşəni)*.

XV əsr yazılı mənbələrində zaman kateqoriyasına aid morfoloji əlamətləri xüsusi diqqəti cəlb edir. İş və hərəkətin, hadisənin indiyə, keçmişə, gələcəyə nəzərən icrasını həyata keçirən feilin üç zamanı geniş izah olunur, nümunələr üzərində araşdırma aparılır, fərqli xüsusiyyətlər bir-bir izah edilir.

Keçmiş zamanın iki forması – şühudi və nəqli keçmiş zaman morfoloji əlamətlərinə, işlənmə mövqeyinə görə norma sabitliyini qoruyur, *-dı⁴* və *-mı⁴*, *-ı⁴* şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlir. Sözsüz ki, normativliklə yanaşı, dövr üçün səciyyəvi olan zaman əvəzlənmələri, bəzi morfoloji əlamətlərdə də fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Məsələn; *-ı⁴* şəkilçili nəqli keçmiş zaman I şəxsin təkində işlənir: *salubam*, *düşübəm*, *çəkibəm*, *bulmayubam*; *-ı⁴* + *durur*, *-ub* + *turlar*, *-ub* + *durmən* fərqli formalarına təsadüf olunur: *urubdurur*, *bolupturlar*, *eyləyübdurmən*.

İndiki zaman hərəkət və hadisənin icrasını həmin zamanda, danışılan vaxtda baş verdiyini göstərir və *-ır⁴* (*-yır⁴*) şəkilçilərinin köməyi ilə yaranır. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində indiki zaman müasir ədəbi dilimizdəki morfoloji göstəriciləri ilə tam sabitləşib, norma səviyyəsində aparıcı mövqeyini qoruyub saxlasa da, bəzi fərqli xüsusiyyətlərə (*-a+dur*, *-ə+dur*) də təsadüf olunur: *səladur*, *ağradur*, *uslanadur*. Qeyd edək ki, yazılı abidələrin dilində indiki zaman məzmunundan çıxış edən *-a+dur*, *-ə+-dür*, *-a+-dı*, *-ə+-di* formaları Azərbaycan ədəbi dili üçün söciyyəvi əlamət deyil, çağatay və əski özbək dilinin təsiri kimi meydana çıxmışdır. Hətta, Kişvəri

“Divan”ında I şəxsin təkində işlənən digər variantına (-ay+*dur*) rast gəlinir: *ucaydurmən*, *yəğaydurmən*, *yasaydurmən*. Nümunələrdən görünür ki, ədəbi dilimizə tamamilə yad olan bu morfoloji forma yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qıpçaq-karluq təsirindən başqa bir əlamət deyildir və yalnız Kişvəri dili üçün səciyyəvidir.

Gələcək zaman gələcəkdə icra olunacaq iş və hərəkətin qəti və qeyri-qətiliyini bildirir və -*acaq*², -*ar*² şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir. Gələcək zamanın inkişaf xəttinə baxanda həm semantik, həm də sintaktik mahiyyəti sabitdir, demək olar ki, müasir dildən fərqlənmir, dəyişən və dövrlər arasında fərqlilik yaradan həmin zamanı ifadə edən bəzi morfoloji əlamətlərdir:

a) -*icaq*, -*icək* (ایجاق//ایجک) qapalı formalı qəti gələcək zaman açıq formalı -*acaq*² şəkilçisinə nisbətən XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində daha çox xidmət göstərir: *yeticax*, *sarıcax*, *söyləyicək* və s.

b) -*ısar*// -*isər* (ایسر) şəkilçisi -*acaq* şəkilçisinin sinonimi kimi işlənir, kifayət qədər də yayılmışdır: *bilisər*, *olmayisər*, *verisər* və s.

c) -*ası*, -*əsi* (اسی) şəkilçisi semantik cəhətdən -*acaq*² şəkilçisinin əvəzləyicisi kimi işlənir: *duymayasısan*, *öldürəsidiür*, *ötəsidiür* və s.

ç) -*ğusi*// -*qusi* formasına gələcək zamanı məqamında Kişvərinin dilində rast gəlinir: *qopğusi*, *bolğusudur*, *tutqusidiür*. Düzdür, bu morfoloji əlamət XV əsr Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi əlamət olmasa da, həmin dövrün gələcək zaman göstəricisi kimi epizodik xarakter daşıyır və dil faktı kimi zaman göstəricisi rolunu oynayır. Eyni fikri Kişvəri dilində rast gəlinən gələcək zamanı bildirən -*ğı*// -*ğu* morfemi haqqında da söyləmək olar: *Sən fəğan etkünca*, *ey gülçöhrə*, *qılğımdur fəğan*.

d) -*man*, -*mən* morfoloji əlaməti I şəxsin təkində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarlıq mövqeyindən çıxış edir: *söyləmən*, *bilmən*, *sorman*, *vermən*, *görmən*.

Beləliklə, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə etdiyimiz bütün bu xüsusiyyətlər, seçdiyimiz bütün dil faktları bir daha əyani surətdə göstərir ki, XV əsr ədəbi-bədii dilimiz öz xarakteri, sadəliliyi, mililiyi baxımından ədəbi dil tarixində özünəməxsus rolu və mövqeyi var, bunun səbəbini isə hər şeydən əvvəl XV əsr ədəbi dilimizin ümumxalq dilinə daha çox yaxın olmasında, qaynayıb-qarışmasında axtarmaq lazımdır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın aşağıdakı əsas elmi-nəzəri müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. XIII əsrdən başlayaraq yüksələn xətlə inkişaf edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti XV əsrdə yeni keyfiyyətlər qazanaraq daha geniş vüsət almış, Azərbaycan dilinin bu ədəbi-bədii, ictimai mühitdə funksionallığı artmış, dil auditoriyası ünsiyyət vasitəsi kimi böyüməkdə davam etmiş, şeir, sənət və ədəbiyyat dilinə çevrilmişdir. Mövcud vəziyyət Azərbaycan dilinin mədəni rolunu Şərq aləmində getdikcə artırmağa başlamış, bir sıra qiymətli ədəbi-bədii dil nümunələrinin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır.

2. Ümumxalq dili əsasında formalaşan XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşməsi və normalaşması prosesində Təbriz və Şirvan dialekti əsas rol oynayır. Xüsusən, Təbriz şivə xüsusiyyətləri dövrün fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsində, dəqiqləşməsində meydana çevrilir.

3. Dilimizin tarixində mühüm mərhələ olması nəzərə alınaraq ilk dəfə tədqiqata cəlb olunan XV əsr Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif yaruslar üzrə araşdırılmış, fonetik sistemdə baş verən dəyişikliklər izlənilmiş, problemlər araşdırılmış, orfoqrafiyanın əlifba ilə sıx bağlılığı fonunda dövrün fonetik sistemindəki mürəkkəblik və imla xüsusiyyətlərindəki qeyri-sabitlik təhlil olunmuş, hələ ədəbi dilin fonetik sistemində normalaşmanın başa çatmaması sadalanan cəhətlərin mövcudluğunun səbəbi kimi göstərilmişdir.

4. Fonetik norma qaydalarına uyğun sait və samitlərin yazılışında bir sıra məsələlərə (saitlərin yazılışındakı qeyri-sabitlik, hərəkələrin mətnlərdəki əks olunma xüsusiyyətləri, samitlərin fərqli variantlarının işlənməsi, “sağır nun” diqrafının şəkilləri, kaf (ك) və sin (س) hərflərinin işarələnməsi və s.) toxunulmuş, əlyazma nüsxələrinin tutuşdurulması, ayrı-ayrı leksik vahidlərin qarşılıqlı təsviri-müqayisəsi ilə oxunuşdakı bəzi qeyri-normativ cəhətlərə aydınlıq gətirilmişdir.

5. Dövrün yazılı abidələrində sait və samitlərin fonetik paralellilikləri geniş şəkildə özünü göstərir. Bu səs əvəzlənmələrinin bir hissəsi söz daxilindəki səslərin qarşılıqlı təsiri, bənzərliyi, məxrəc yaxınlığı baxımından dilin təbii inkişafı ilə bağlı meydana çıxmışdır. Sait səslərin əvəzlənməsi əsasən tələffüz zamanı baş verir. Dövrün

yazı sisteminə uyğun tam qrafik formaları olmadığı və hərfi qəlib baxımından diferensiallaşma baş vermədiyi üçün yazı qaydası eyni olsa da, şifahi nitqdə onlar bir-birini rahat şəkildə əvəz edə bilmişlər.

6. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi öz dövrü ilə məhdudlaşmır, dilimizin zəngin leksik qatının türk dilləri ortaqlığına söykənir. XV əsr Azərbaycan dilinin ümumişlək leksikasının böyük əksəriyyəti bu gün forma və mənaca dəyişikliyə uğramadan ünsiyyətə xidmət edir, müəyyən bir qismi (*ayıtmaq, əsən, çav, uçmaq, us və s.*) dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində tamamilə arxaıkləşmiş, digər qismi (*qonmaq, kişi, qaranu, urmaq, tutsaq, uyxu*) forma və mənaca dəyişikliyə uğramışdır.

7. Leksik-semantik söz qrupları (omonim, sinonim, antonim) və frazeoloji vahidlər XV əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilini bütün xarakterik xüsusiyyətləri ilə açığa bilir, canlı xalq dilindən qaynaqlanan milli koloritin güclənməsinə zəmin yaradır. Leksik-semantik, qrammatik istiqamətlərdə frazemlərin səciyyəvi cəhətləri təhlil edilərkən yazılı abidələrin dilində fərdi dil üslubundan irəli gələn bir sıra özünəməxsus əlamətlər nəzərə çarpır. Fragmental olaraq “hazır formada” ədəbi dilə gətirilən bu ifadələrin şəkil və məzmun sabitliyi yazılı abidələrin dilində qorunmuş, canlı xalq danışığı dilinin maddi-mənəvi koloritinə uyğunlaşdırılmışdır.

8. Uzun tarixi inkişaf yolu keçərək zamanla zənginləşən söz yaradıcılığı prosesi XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində geniş əks olunmuş, sadə sözlərlə yanaşı, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən özünəməxsus, yaradıcı şəkildə istifadə edilmişdir. Tədqiq olunan dövrün dil materialları göstərir ki, sözdüzəldici şəkilçilər lüğət tərkibinin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsində həlledici rol oynamışdır.

9. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biridir. Yazılı ədəbi mətnlər göstərir ki, müstəqil leksik mənaya malik olan sözlərin yaxınlaşaraq birləşməsi ilkin semantikasından nisbətən uzaqlaşmaya, bəzən semantik deformasiyaya uğrayaraq yeni məzmunlu dil vahidlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində orfoqrafiya və vurğu xüsusi rolu oynamış, komponentləri tarixi inkişaf prosesində istər

fonetik, istərsə də morfoloji cəhətdən dəyişmələrə məruz qalmış, sadələşməyə doğru istiqamətlənmişdir.

10. Tərkibi feil məsələsi Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də, türkologiyada mübahisəli məsələlərdən biri olaraq qalır. Ayırı-ayrı tədqiqatçıların bu mövzuyla bağlı fikirlərini ümumiləşdirib və XV əsr dil faktlarını əsas gətirərək nəticə etibarilə belə bir fikir söyləmək olar ki, tərkibi sözləri əmələ gətirən komponentlər mürəkkəb sözlərin komponentlərinə nisbətən daha sərbəst, müstəqildir.

11. Azərbaycan ədəbi dilində hal kateqoriyası bütün dövrlərdə *söz kökü + hal* şəkilçisi struktur modelində olmuş, digər qrammatik kateqoriyalara nisbətən daha erkən dövrlərdən formaca dəqiqləşməyə, normalaşmağa başlamışdır. Halların mənaca əvəzlənməsi həmin dövrlərdə hal göstəricilərinin semantik cəhətdən normalaşması və sabitləşməsi prosesinin tam başa çatmamasından, feili idarənin müasir dövrdən fərqli xüsusiyyətlər kəsb etməsindən irəli gəlmişdir.

12. Mənsubiyyət kateqoriyası morfoloji əlamətlərinə və işlənmə mövqeyinə görə dilimizin qədim dövrlərinin məhsulu kimi XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində də mənsubluq, sahiblik məzmunundan çıxış edərək tam norma səviyyəsindədir. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində üslubi normalılığın yaranmasında mənsubiyyət şəkilçilərinin özünəməxsus rolu olmuş və bu proses çox vaxt mənsubiyyət göstəricilərinin ixtisarı ilə baş vermişdir.

13. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadə üsulları yazılı abidələrdən gətirilən dil faktları ilə müəyyənləşdirilir, dildə yaranma yolları şərh edilərək sonrakı inkişaf problemlərinə toxunulur. Dil faktları göstərir ki, cəmlik anlayışı morfoloji və sintaktik üsulla yanaşı, *yügüş, varı, köp, artıq, az, çox, tümən, küll, qalaba* kimi kəmiyyət məfhumlu sözlərin geniş işlənməsi ilə də yaranmışdır.

14. Xəbərlilik kateqoriyası müxtəlif morfoloji əlamətlərin köməyi ilə yaranmış və bütün dövrlərdə eyni funksiyada sabitliyini qorumuşdur. XV əsr yazılı mənbələrində morfoloji üsulla yaranan xəbərlilik kateqoriyası müasir Azərbaycan ədəbi dilinə uyğun gəlsə də, dövrü xarakterizə edən bəzi fərqli əlamətlər (III şəxsin təkini bildirən *durur//dürür* forması; I şəxsin cəmində *-ız//-iz, -uz//-üz, -z* morfoloji

əlamətlər; I şəxsin təkində *mən* (*xəstəmən, razimən*) əvəzliyi) özünü göstərir.

15. XV əsr Azərbaycan ədəbi dili materiallarında feilə aid qrammatik kateqoriyaların özünəməxsus əlamətləri müşahidə edilmiş, qrammatik norma daxilində göstəricilərin paradiqması müəyyənənmişdir. Bu dövrə aid yazılı mətnlərdə *-ma*² inkar şəkilçisi *nə* bağlayıcısı və *heç kim* əvəzliyi ilə yanaşı işlənərək üslubi norma daxilində ikiqat inkarlıq yaratmış, məzmunu qüvvətləndirmişdir.

16. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində feilin indiki, keçmiş və gələcək zamanlarının morfoloji göstəriciləri müvazi şəkildə işlənmiş, hansı zamanı ifadə etməsi mətndaxili yerinə görə müəyyən edilmişdir. Dövrün yazılı abidələrinin dilində zaman şəkilçilərinin mənaca bir-birini əvəz etməsi diferensiallaşma prosesinin başa çatmamasından daha çox üslubi məqamdan irəli gəlmişdir.

17. Dil faktları göstərir ki, dilin tarixi inkişaf fonunda XV əsr Azərbaycan ədəbi dili əvvəlki dövrlərdən formaca sabitliyinə və normalaşmasına görə fərqlənərək daha çox ümumxalq dilinə söykənmiş, özünəməxsus milli əlamətləri ilə seçilmiş, xəlqiləşmənin inkişafına yüksələn xətlə təkan vermişdir. Əvvəlki və sonrakı dövrlər arasında əlaqə yaradan, körpü-keçid rolunu oynayan XV əsr Azərbaycan ədəbi dili sonrakı dövrlərdə dilin inkişafına, xüsusən də, XVI əsrdə Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə qalxmasına real zəmin yaratmış, milliləşmə prosesinin bütün dil səviyyələri üzrə formalaşdığını özündə əks etdirmişdir.

Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı tezis və məqalələr nəşr olunmuşdur:

1. XV əsr ədəbi dilinin tədqiqində Nemətullah Kişvəri “Divan”ının yeri // – Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türkologiya, - 2012. № 3-4, - s. 70-78.

2. XV. Yüzyıl Azerbaycan edebi dil tarihinin öğrenilmesinde Şeyh Şirazinin “Gülşeni-Raz” tercüme eserinin önemi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi konfransı, - Bakı: Qafqaz Universiteti, 25-27 aprel, - 2013, - s. 491-492.

3. Kierunki rozwoju literackiego języka azerbejdzanskiego w

XV wieku //Azərbaycan-Polşa diplomatik əlaqələrinin qurulmasının 540 və bərpasının 20 illiyinə həsr olunmuş II Elmi Konfrans, - Warszawa: Ambasade Azerbejdzanu w Polsce, 26-27 noyabr, - 2013, - s. 114-120.

4. Lexical-Semantik Features of Turkish Words in Afsahaddin Hidayat's "Divan", One of the 15th Century's Monuments // – Warsaw: University of Warsaw, Discussions on Turkology (Questions and Developments of Modern Turkology Studies), - 2014. – s. 627-633.

5. Eski Türk Gelenek-Göreneklerinin XV. Yüzyıl Azerbaijan-Türk Anitlerinde Yansıması // "Hollanda'ya Türk İş Gücü Göç'ünün 50. Yılında Türkiye-Hollanda İlişkileri Sempozyumu, - Amsterdam: Vrije Uiversiteit, 24-25 Haziran, - 2014, - s. 245-254.

6. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində fəlin əmr şəkləri // Əli bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən "Sələflər və Xələflər" I Beynəlxalq Simpozium, - Bakı: AMEA Dilçilik İnstitutu, 22-24 oktyabr, - 2014, - s. 236-242.

7. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı haqqında // – Bakı: "Elm-Təhsil", Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, - 2014. №1, - s. 124-129.

8. Əmr cümləsinin üslubi imkanları haqqında (XV əsr ədəbi-bədii dil materialları əsasında) //- Bakı: BDU, Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, - 2015. № 4, - s.81-85.

9. Sual cümləsini yaradan qrammatik vasitələr (XV əsr ədəbi-bədii dil materialları əsasında) // - Bakı: "Elm və Təhsil", Filologiya məsələləri, - 2015. № 6, - s. 145-152.

10. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində hal kateqoriyasına tarixi-müqayisəli baxış // - Bakı: ADU nəşri, Dil və Ədəbiyyat, - 2015. № 6, - s. 21-27.

11. History and typology of the instrumental case (Based on the comparative study of the literary documents in Turkic languages) // European Journal of Language and Literature Studies, - 2016. № 1, s.16-21.

12. XV əsr Azərbaycan ədəbi dili və xalqilik // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr

olunmuş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi konfransı, - Bakı: Qafqaz Universiteti, 29-30 aprel, - 2016, - s. 807-808.

13. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqində akademik T.Hacıyevin rolu // Ankara: Akçağ Yayınları, Türklük biliminde bir ömür Prof.Dr. Tofik Hacıyev kitabı, - 2016, - s. 409-420.

14. Azərbaycan yazılı abidələrində antroponimlərin işlənmə mövqeyi (XV əsr) // - Bakı: "Elm", Terminologiya məsələləri, - 2016. №1, - s. 58-67.

15. Budunbetımsel Söz Varlığının XV. Yüzyıl Azərbaycan-Türk Yazılı Anıtlarında Eksi // - Kars: Kafkaz Universitesi, TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi, - 2016.Cilt 8, - s. 135-143.

16. XV Əsr Azərbaycan-Türk Ədəbi Dilində Sifətin Müqayisə Dərəcələri // III Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti, 25-27 may, - 2016, - s. 87-88.

17. XV əsr Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində nəqli cümlə // - Bakı: "Elm və Təhsil", Filologiya məsələləri, - 2016. № 5, - s. 135-140.

18. Sifətə məxsus xüsusi qrammatik kateqoriya göstəriciləri (XV əsr dil nümunələri əsasında) // - Bakı: "Elm", Terminologiya məsələləri, - 2021. №1, - s. 86-90.

19. XV əsr ədəbi dilində toponimlərin üslubi imkanları // - Sumqayıt: SDU, Elmi Xəbərlər, - 2021. № 2, - s. 9-13.

20. XV.Yüzyıl Azərbaycan-Türk Yazılı Anıtlarında Akrabalıq Adları Üzerine Notlar // Uluslararası Aile ve Değerler Sempozyumu, - Kırgızistan: Türkiye Manas Universitesi, 07-09 Ekim, - 2021, - s. 256-259.

21. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilindəki leksik arxaizmlərin Qarabağ dialektində izləri // KARABAGH International Congress of Modern Studies in Social and Human Scinces, - Karabagh: IKSAD, 17-19 June, - 2021, - s.7-8.

22. Фонетический параллелизм в азербайджанско-турецкой системе (на основе языкового материала XV века) // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение, - Россия: Адыгейского

государственного университета, - 2021. 3(282), - с. 40-46.

23. Typological Comparison Of Quantitative Category In The Medieval Azerbaijani Literary Language (XV Century) // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, - 2022 (56), - s. 207-218.

24. Dədə Ömər Rövşəni yaradıcılığında Nizami ideyalarının əksi // Heydər Əliyev və Türk Dünyası: ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələr beynəlxalq elmi konfrans, - Sumqayıt: Sumqayıt Dövlər Universiteti, 04-05 may, - 2023, - s. 418-421.

25. Dede Ömer Rûşenî'nin Dini-Felsefî Görüşleri ve "Miskinliknâme"de Ahlakî-Didaktik Motifler // - Elazığ: Firat Üniversitesi, Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi, - 2023, - s. 45-56.

26. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində gələcək zamanın morfoloji əlamətləri // - Bakı: Elm və təhsil, Filologiya məsələləri, - 2024. № 2, - s. 407-413.

27. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində sinonimlərin rolu və işlənmə mövqeyi // - Sumqayıt: SDU, Elmi Xəbərlər, - 2024. № 1, - s. 13-20.

28. Termin səciyyəli sözlərin XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində leksik-semantik təhlili // - Bakı: "Elm", Terminologiya məsələləri, - 2024. №1, - s. 66-73.

29. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri //- Bakı: BDU, Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, - 2024. № 1, - s. 75-78.

30. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb sözlərin rolu və əhəmiyyəti // - Bakı: Elm və təhsil, Filologiya məsələləri, - 2024. № 4, - s. 44-51.

Dissertasiyanın müdafiəsi 11 İyun 2024-cü il tarixində saat 12⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 10 May 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 07.05.2024
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 88 113
Tiraj: 100